Bill No. 5/07-08

71

2008-0536

जीवन्मुक्ति विवेक of स्वामी विद्यारण्य - Edited and published by बाबू वाराणसी प्रसाद at काशी संस्कृत प्रेस. Lithoprint edn., 1937 Vikram era.

(14)

~~title page missing~~

~~One addition copy in other packet~~

॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥यस्यनिःश्वसितंवेदायो
वेदेभ्योऽखिलंजगत्॥निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥
१॥ॐ॥संन्यासंविविदिषान्यासंविद्वन्न्यासंचभेदतः॥हेतूविदेह
मुक्तेश्चजीवन्मुक्तेश्चतौक्रमात्॥१॥संन्यासहेतुर्वैराग्यंयदह
र्विरजेत्तदा॥प्रव्रजेदितिवेदोक्तेस्तद्भेदस्तुपुराणगः॥२॥विरक्ति
र्द्विविधाप्रोक्तातीव्रातीव्रतरेतिच॥सत्यामेवतुतीव्रायांन्यसेद्यो
गीकुटीचके॥३॥शक्तोबहूदकेतीव्रतरायांहंससंज्ञिते॥मुमुक्षुः
परमेहंसेसाक्षाद्विज्ञानसाधने॥४॥पुत्रदारगृहादीनांनाशेता
त्कालिकीमतिः॥धिक्संसारमितीदृक्स्याद्विरक्तेर्मंदताहिसा
॥५॥अस्मिन्जन्मनिमाभूवन्पुत्रदारादयोमम॥इतियासुस्थिरा
बुद्धिःसावैराग्यस्यतीव्रता॥६॥पुनरावृत्तिसहितोलोकोमेमास्तुक
श्चन॥इतितीव्रतरत्वंस्यान्मंदेन्यासोनकोपिहि॥७॥यात्राद्यश
क्तिशक्तिभ्यांतीव्रेन्यासद्वयंभवेत्॥कुटीचकोबहूदश्चह्युभावे
तौत्रिदंडिनौ॥८॥द्वयंतीव्रतरेब्रह्मलोकमोक्षविभेदतः॥त
त्रैकेतत्त्वविद्धंसोलोकेस्मिन्परहंसकः॥९॥एतेषांतुसमाचाराः
प्रोक्ताःपाराशरस्मृतौ॥व्याख्यानेस्माभिरत्रायंपरहंसोविविच्यते
॥१०॥जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेतिपरहंसोद्विधामतः॥प्राहुर्ज्ञानायजि
ज्ञासोर्न्यासंवाजसनेयिनः॥११॥प्रव्राजिनोलोकमेतमिच्छंतःप्र
व्रजंतिहि॥एतस्यार्थस्तुगद्येनवक्ष्यतेमंदबुद्धये॥१२॥लोकोहि
द्विविधः॥आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति॥तत्रआत्मलोकस्त्रै
विध्यंबृहदारण्यकेतृतीयाध्यायेश्रूयते॥अथत्रयोवावलोकाम
नुष्यलोकःपितृलोकोदेवलोकइतिसोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणैव
जय्योनान्येनकर्मणाकर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइति॥
आत्मलोकश्चतत्रैवश्रूयते॥योहवाअस्माल्लोकात्स्वंलोकमदृ
ष्ट्वाप्रैतिसएनमविदितोनभुनक्तीति॥आत्मानमेवलोकमुपासी
तसयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतइतिच॥मां
मांसादिकपिंडलक्षणात्स्वंलोकंपरमात्माख्यंअहंब्रह्मास्मी
त्यविदित्वाम्रियतेसःस्वलोकःपरमात्माअविदितःअविद्यया

व्यवहितः सन्नेनं अवेत्तारं मेतं मृत्तं न भुनक्ति शोकमोहादिदोषाप
नयनेन न पालयति॥ उपासकस्य हि निश्चितं कर्म न क्षीयते एकफ
लदानेन उपक्षीणं न भवति कामितसर्वफलं मोक्षं च ददातीत्यर्थः
॥ षष्ठाध्यायेपि॥ किमर्थं वयमध्येष्यामहे किमर्थं वयं यक्ष्याम
हे॥ किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इति॥ ये प्रजा
मीषिरे ते श्मशानानि भेजिरे॥ ये प्रजां नेषिरे ते ऽमृतत्वं हि भेजि
रे॥ एवं सति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीत्यत्रात्म
लोको विवक्षित इति गम्यते॥ स वा एष महानज आत्मेति प्रक्रां
तस्यात्मन एतच्छब्देन परामृष्टत्वात्॥ लोक्यते ऽनुभूयत इति
लोकः॥ तथा चात्मानुभवमिच्छंतः प्रव्रजंतीति श्रुतेस्तात्पर्योर्थः
संपद्यते॥ स्मृतिश्च॥ ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः॥ शां
तिदांत्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेदिति॥ इह जन्मनि ज
न्मांतरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया विविदिष
या संपादितत्वादयं विविदिषासंन्यास इति अभिधीयते॥ अयं
च वेदनहेतुः॥ संन्यासो द्विविधः॥ जन्मापादककाम्यकर्मादित्या
गमात्रात्मकः॥ प्रैषोच्चारणपूर्वकदंडधारणाद्याश्रमरूपश्चेति॥ पुं
जन्म लभते माता पत्नी च प्रैषमात्रतः॥ ब्रह्मनिष्ठं सुशीलश्च ज्ञानं चैत
त्स्वभावतः॥ त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते॥ न कर्मणा न प्रजया धने
न त्यागेनैके ऽमृतत्वमानशुरिति॥ अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोप्यधिकि
यंते॥ भिक्षुकीत्यनेन स्त्रीणामपि प्राग्विवाहाद्वा वैधव्यादूर्ध्वं संन्या
से ऽधिकारो ऽस्तीति दर्शितं॥ तेन भिक्षाचर्यं मोक्षशास्त्रश्रवणं ए
कांते आत्मध्यानं च ताभिः कर्तव्यं त्रिदंडादिकं च धार्यं॥ इति मो
क्षधर्मे चतुर्द्धरिटीकायां सुलभाजनकसंवादः॥ शारीरकभाष्ये
वाचक्नवीत्यादि श्रूयते॥ देवताधिकरणन्यायेन विधुरस्य अधि
कारप्रसंगत्वेन तृतीयाध्याये चतुर्थपादे॥ अत एव मैत्रेयीवा
क्यमाम्नायते॥ येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगव
न्वेत्थ तदेव मे ब्रूहीति॥ ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां केनचिन्नि
मित्तेन संन्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबंधे सति स्वाश्रमधर्मेष्वनुष्ठी

यमानेप्यपि वेदनार्थो मानसः कर्मादित्यागो न विरुध्यते॥ श्रुतिस्मृ
तीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशां तत्त्वविदां बहूनामुपलंभात्॥
यस्तु दंडधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंसाश्रमः पूर्वैराचार्यैर्बहु
विधप्रपंचित इत्यस्माभिरुपरम्यते॥ इति विविदिषासंन्यासः॥
अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः॥ सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमनननिदि
ध्यासनैः परतत्त्वं विदितवद्भिः संपाद्यमानो विद्वत्संन्यासः॥ तं च
याज्ञवल्क्यः संपादयामास॥ तथाहि विद्वच्छिरोमणिर्भगवान्याज्ञ
वल्क्यो विजिगीषुकथायां बहुविधेन तत्त्वनिरूपणेनाश्वलप्रभृ
तीन्विप्रान्विजित्य वीतरागकथायां संक्षेपविस्तररूपाभ्यां अनेक
धा जनकं बोधयित्वा मैत्रेयीं बुबोधयिषुस्तस्यास्त्वरयात
त्माभिमुख्याय स्वकर्तव्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे॥ ततस्तां बोधयित्वा
संन्यासं चकार तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्याद्यंतयोराम्नायते॥ अ
थाह याज्ञवल्क्योन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्मैत्रेयीति होवाच याज्ञव
ल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेहमस्मात्स्थानादस्मीति एतावदरे ख
ल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति च॥ कहोलब्रा
ह्मणेपि विद्वत्संन्यास आम्नायते॥ एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्म
णाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भि
क्षाचर्यं चरंतीति॥ न चैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शंक
नीयं॥ पूर्वकालवाचिनो विदित्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य ब्रह्मविद्वाचिनो
ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रसंगात्॥ न चात्र ब्राह्मणशब्दो जाति
वाचकः॥ वाक्यशेषे पांडित्यबाल्यमौनशब्दाभिधेयैः श्रवण
मनननिदिध्यासनैः साध्यब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्याथ ब्राह्म
णशब्द इत्यभिहितत्वात्॥ ननु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतः पां
डित्यादौ प्रवर्तमानोपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः तस्माद्ब्राह्म
णः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति चेत्॥ मैवं॥ भावि
नीं वृत्तिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्॥ अन्यथा क
थं अथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनमथशब्दं
प्रयुंजीत॥ शारीरब्राह्मणेपि विद्वत्संन्यासविविदिषासंन्यासौ स्प

ष्टं निर्दिष्टौ॥एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमि
च्छंतः प्रव्रजंतीति मुनित्वं मननशीलत्वं तच्चासति कर्तव्यांतरे संभ
वतीत्यर्थात्संन्यास एवाभिधीयते॥एतच्च वाक्यशेषे स्पष्टीकृतं॥
एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयंते किं प्रजया करिष्यामो
येषां नोऽयमात्मायं लोक इति॥ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणाया
श्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति॥अयं लोक इ
त्यपरोक्षेणानुभूयत इत्यर्थः॥नन्वत्र मुनित्वेन फलेन प्रलोभ्य वि
विदिषासंन्यासं विधाय वाक्यशेषे स एव प्रपंचितः॥अतो न सं
न्यासांतरं कल्पनीयं॥मैवं॥वेदनस्यैव विविदिषासंन्यासफल
त्वात्॥न च वेदनमुनित्वयोरेकत्वं शंकनीयं विदित्वा मुनिर्भवतीति
पूर्वोत्तरकालीनयोः तयोः साध्यसाधनभावप्रतीतेः॥ननु वेदनस्यै
व परिपाकातिशयरूपमवस्थांतरं मुनित्वं॥अतो वेदनहेतुपूर्व
संन्यासस्यैवैतत्फलमिति चेत्॥बाढं॥अत एव साधनरूपात्संन्या
सादन्यं फलरूपमेतं संन्यासं ब्रूमः॥यथा विविदिषासंन्यासिना
तत्त्वज्ञानाय श्रवणादीनि संपादनीयानि॥तथा विद्वत्संन्यासिना
पि जीवन्मुक्तये मनोनाशवासनाक्षयौ संपादनीयौ एतच्चोपरिष्टा
त्प्रपंचयिष्यामः॥सत्यप्यनयोः संन्यासयोरवांतरभेदे परमहंस
त्वाकारेणैकीकृत्य चतुर्विधा भिक्षवः इति स्मृतिषु चतुःसंख्योक्ता॥
पूर्वोत्तरयोरुभयोः संन्यासयोः परमहंसत्वं जाबालश्रुताववगम्यते
तत्र हि जनकेन संन्यासे पृष्टे सति याज्ञवल्क्योऽधिकारविशेषविधाने
नोत्तरकालानुष्ठेयेन च सहितं विविदिषासंन्यासमभिधाय पश्चादत्रि
णा यज्ञोपवीतरहितस्याक्षिप्ते ऽब्राह्मण्ये सति पश्चादात्मज्ञानमेव
यज्ञोपवीतमिति समादधौ॥अतो बाह्योपवीताभावात्परमहंसत्वं
निश्चीयते॥तथान्यस्यां कंडिकायां तत्र परमहंसो नामेत्युपक्रम्य सं
वर्तकादीन्बहून्ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तानुदाहृत्याव्यक्तलिंगा अव्य
क्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरंत इति विद्वत्संन्यासिनो दर्शिताः
तथा त्रिदंडं कमंडलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चेत्ये
तत्सर्वं भूःस्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति त्रिदंडिनः सतः एक
दंडलक्षणविविदिषासंन्यासं

विधायतत्फलरूपं विद्वत्संन्यासमेव मुदाजहार ॥ यथाजातरूप
धरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रह स्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमान
सः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन्नुदरपा
त्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा शून्यागारे देवतागृह तृणकूटवल्मी
कवृक्षमूल कुलालशालाग्निहोत्र नदीपुलिन गिरिकुहर कंदर
कोटर निर्झर स्थंडिलेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यान
परायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन दे
हत्यागं करोति स परमहंसो नामेति ॥ तस्मादनयोरुभयोः परमहं
सत्वं सिद्धं ॥ समानेपि परमहंसत्वे विरुद्धधर्माक्रांतत्वादवांतर
भेदोऽप्यभ्युपगंतव्यः ॥ विरुद्धधर्मत्वं चारुण्युपनिषत्परमहंसोप
निषदोः पर्यालोचनयामवगम्यते ॥ केन भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृ
जामीति शिखायज्ञोपवीतस्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्मसा
गरूपे विविदिषासंन्यासे शिष्येणारुणिना पृष्टे सति गुरुः प्रजाप
तिः शिखां यज्ञोपवीतमित्यादिना सर्वत्यागमभिधाय दंडमाच्छाद
नं कौपीनं च परिग्रहेदिति दंडादिस्वीकारं विधाय त्रिसंध्यादौ स्ना
नमाचरेत् ॥ संधिं समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्तये
त् ॥ उपनिषदमावर्तयेदिति वेदनहेतूनाश्रमधर्माननुष्ठेयतया वि
धत्ते ॥ अथ योगिनां परमहंसानां कोयं मार्ग इति विद्वत्संन्यासे नारदे
न पृष्टे सति गुरुर्भगवान्प्रजापतिः स्वपुत्रमित्रेत्यादिना पूर्ववत्सर्व
त्यागमभिधाय कौपीनं दंडमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च
परिग्रहेदिति दंडादिस्वीकारस्य लौकिकत्वमभिधाय तच्च न मु
ख्योस्तीति शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य कोयं मुख्य इति चेदयं मुख्यो न
दंडं न शिखां न यज्ञोपवीतं न चाच्छादनं चरति परमहंस इति दंडा
दिलिंगराहित्यस्य शास्त्रीयतांउक्त्वा न शीतं न चोष्णमित्यादिवाक्ये
ना प्रणवरोनननमस्कार इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारातीतत्व
मभिधायांते यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो
भवतीत्यंतेन ग्रंथेन ब्रह्मानुभवमात्रपर्यवसानमाचष्टे ॥ अतो
विरुद्धधर्मोपेतत्वादस्त्येवानयोर्महान्भेदः स्मृतिष्वप्ययं भेद उक्त

इतिद्रष्टव्यं॥संसारमेवनिःसारंदृष्ट्वासारदिदृक्षया॥प्रव्रजंत्यकृतोद्वा
हाःपरंवैराग्यमाश्रिताः॥प्रवृत्तिलक्षणोयोगोज्ञानंसंन्यासलक्षणं॥
तस्माज्ज्ञानंपुरस्कृत्यसंन्यसेदिहबुद्धिमान् इत्यादिर्विविदिषासं
न्यासः॥यदातुविदितंतत्त्वंपरंब्रह्मसनातनं॥तदैकदंडंसंगृह्यसो
पवीतशिखांत्यजेत्॥ज्ञात्वासम्यक्परंब्रह्मसर्वंत्यक्त्वापरिव्रजे
त्॥इत्यादिर्विद्वत्संन्यासः॥ननुकलाविद्यास्विवकदाचित् औ
त्सुक्यमात्रेणापिवेदितुमिच्छासंभवत्येवंविद्वत्तायामापातदर्शिनः
पंडितंमन्यमानस्याप्यवलोक्यतेनचतौप्रव्रजंतौदृष्टौ अतोविविदिषा
विद्वत्तेकीदृशौविवक्षितौइतिचेत्॥उच्यते॥यथातीव्रायांबुभुक्षा
यामुत्पन्नायांभोजनादन्योव्यापारोनरोचतेभोजनेचविलंबोन
सोढुंशक्यते॥तथायदाजन्महेतुषुकर्मस्वत्यंतमरुचिर्वेदन
साधनेषुचश्रवणादिषुत्वरामहतीसंपद्यतेतादृशीविविदिषा
संन्यासहेतुः॥विद्वत्तायाअवधिरुपदेशसाहस्र्यामभिहितः॥दे
हात्मज्ञानवज्ज्ञानंदेहात्मज्ञानबाधकं॥आत्मन्येवभवेद्यस्यस
नेच्छन्नपिमुच्यतइति॥श्रुतावपि॥भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंते
सर्वसंशयाः॥क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरइति॥परम
पिहैरण्यगर्भादिकंपदंअवरंयस्मात् असौपरावरः हृदयेबुद्धौ
साक्षिणस्तादात्म्याध्यासोऽनाद्यविद्यानिर्मितत्वेनग्रंथिवद्दृढसं
श्लेषरूपत्वाद्ग्रंथिरित्युच्यते॥आत्मासाक्षीकर्त्तावाआत्मनःसर्व
साक्षित्वेपिअस्यब्रह्मत्वंअस्तिवानवाब्रह्मत्वेपितद्बुध्यावेदितुं
शक्यंनवाशक्यत्वेपितद्वेदनमात्रेणमुक्तिरस्तिनवेत्यादयःसंश
याःकर्माण्यनारब्धान्यागामिजन्मकारणानितदेतद्द्वयंयथादित्रयम
विद्यानिर्मितत्वादात्मदर्शनेननिवर्तते॥स्मृतावप्ययमर्थउपल
भ्यते॥यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते॥हत्वापिसइमा
न्लोकान्नहंतिननिबध्यतेइति॥यस्यब्रह्मविदोभावःसत्तास्वभा
वआत्मानाहंकृतोअहंकारेणतादात्म्याध्यासादंतर्नीच्छादितः।
बुद्धिलेपःसंशयःतदभावेत्रैलोक्यवधेनापिनबध्यतेकिमुता
न्येनकर्मणेत्यर्थः॥नन्वेवंसतिविविदिषासंन्यासफलेनतत्त्वज्ञा

नेनैवागामिजन्मनो निवारितत्वात्॥ वर्तमानजन्मशेषस्य भोगमंत
रेण निवारयितुमशक्यत्वात्किमनेन विद्वत्संन्यासप्रयासेनेति चेत्
॥मैवं॥ विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् तस्माद्वेदनाय विवि
दिषासंन्यासवज्जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः संपादनीयः॥ अथ के
यं जीवन्मुक्तिः किं वा तत्र प्रमाणं कथं वा तत्सिद्धिः सिद्धा वा किं प्र
योजनमिति चेत्॥ उच्यते॥ जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुख
दुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बंधो भवति तस्य निवारणं
जीवन्मुक्तिः॥ नन्वयं बंधः किं साक्षिणो निवार्यते किं वा चित्तात्॥
नाद्यः॥ तत्त्वज्ञानेनैव निवारितत्वात्॥ न द्वितीयः॥ असंभवात्॥ य
दा तु जलाद्द्रवत्वं निवार्येत वह्नेरुष्णत्वं॥ तदा चित्तात्कर्तृत्वादिनि
वारणसंभवः स्वाभाविकत्वं तु सर्वत्र समानं॥ मैवं॥ आत्यंतिकनि
वारणासंभवेपि अभिभवस्य संभवात्॥ यथा जलगतं द्रवत्वं मृ
त्तिकामेलनेनाभिभूयते॥ वह्नेरौष्ण्यं मणिमंत्रादिना तथा सर्वा
श्चित्तवृत्तयो योगाभ्यासेनाभिभवितुं शक्यते॥ ननु प्रारब्धं कर्म तत्
त्वाविद्यातत्कार्यनाशे प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्य प्रतिबंधं कृत्वा
स्वफलदानाय देहेंद्रियादिकमवस्थापयति न च सुखदुःखादि
भोगश्चित्तवृत्तिं विना संपादयितुं शक्यते॥ ततः कथमभिभवः॥ मैवं
॥अभिभवसाध्याया जीवन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्ध
फलएवांतर्भावात् तर्हि कर्मैव जीवन्मुक्तिं संपादयिष्यति मा भू
त्पुरुषप्रयत्न इति चेत्॥ कृषिवाणिज्यादावपि समानः पर्यनुयो
गः॥ कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसंपत्तिमंतरेण फलज
ननासमर्थत्वादपेक्षितः कृष्यादौ पुरुषप्रयत्न इति चेत् जीव
न्मुक्तावपि समं समाधानं॥ सत्यपि पुरुषप्रयत्ने कृष्यादेः फलपर्य
वसानं यत्र न दृश्यते तत्र प्रबलेन कर्मांतरेण प्रतिबंधः कल्पनीयः
॥तच्च प्रबलं कर्म स्वानुकूलवृष्ट्याभावादिरूपां दृष्टसामग्रीं संपा
द्यैव प्रतिबध्नाति॥ स च प्रतिबंधो विरोधिना प्रबलतरेणोत्तंभके
न कारीरीष्ट्यादिरूपेण कर्मणाऽपनीयते॥ तच्च कर्म स्वानुकूलां
वृष्टिलक्षणां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबंधमपनयति॥ किं बहु

नाप्रारब्धकर्मण्येवासंतभक्तेन भवतायोगाभ्यासरूपस्य पुरुषप्रयत्नस्यवैय्यर्थ्यंमनसापिचिंतयितुमशक्यं अथवाप्रारब्धंकर्म यथातत्वज्ञानात्प्रवलं॥तथातस्मादपिकर्मणोयोगाभ्यासःप्रवलोऽस्तुतथाचयोगिनामुद्दालकवीतहव्यादीनांस्वेच्छयादेहत्यागउपपद्यते॥यद्यप्यल्पायुषामस्माकंतादृशोयोगोनसंभवति॥ तथापिकामादिरूपचित्तवृत्तिनिरोधमात्रेयोगेकोनाममयासः॥ यदिशास्त्रीयस्यप्रयत्नस्यप्राबल्यंनांगीक्रियेततदाचिकित्सामारभ्यमोक्षशास्त्रपर्यंतानांसर्वेषामानर्थक्यंप्रसज्येत॥नहिकदाचित्कर्मफलविसंवादमात्रेणदौर्बल्यमापादयितुंशक्यं अन्यथाकादाचित्कंपराजयंदृष्ट्वासर्वैर्भूपैर्गजाश्वादिसेनोपेक्षेत॥अत एव श्रीआनंदबोधाचार्याआहुः॥नह्यजीर्णभयादाहारपरित्यागः॥भिक्षुकभयाद्वास्थाल्याअनधिश्रयणं यूकाभयाद्वाप्रावरणपरित्याग इति॥शास्त्रीयप्रयत्नस्यप्राबल्यंबसिष्ठरामसंवादेविस्पष्टमवगम्यते॥सर्वमेवेहहिसदेत्यारभ्यतदनुतदप्येवमुच्यसाधुतिष्ठेत्यंतग्रंथेन॥वसिष्ठः॥सर्वमेवेहहिसदासंसारेरघुनंदन॥सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते॥सर्वंपुत्रवित्तस्वर्गलोकब्रह्मलोकादिफलंपौरुषंपुत्रकामेष्टिकृषिवाणिज्यज्योतिष्टोमब्रह्मोपासनालक्षणः पुरुषप्रयत्नः॥उच्छास्त्रंशास्त्रितंचेतिपौरुषं द्विविधंस्मृतं॥तत्रोच्छास्त्रमनर्थायपरमार्थायशास्त्रितम्॥उच्छास्त्रंपरद्रव्यापहारपरस्त्रीगमनादि॥शास्त्रितंनित्यनैमित्तिकानुष्ठानादि॥अनर्थोनरकः॥अर्थेषुस्वर्गादिषुपरमोमोक्षःपरमार्थः॥आबाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः॥गुणैःपुरुषयत्नेनसोर्थः संपाद्यतेहितः॥अलंसंपूर्णंसम्यगित्यर्थः॥गुणैर्युक्तेनेत्याध्याहारः॥हितःश्रेयोरूपः॥ श्रीरामः ॥प्राक्तनं वासनाजालंनियोजयति मांयथा॥मुनेतथैवतिष्ठामिकृपणःकिंकरोम्यहं॥वासनाधर्माधर्मरूपाजीवगतसंस्काराः॥वसिष्ठः॥अतएवहिहेरामश्रेयःप्राप्नोषिशाश्वतं॥स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैवनान्यथा॥यतोवासनापरतंत्रोभवान् अतएवपारतंत्र्यनिवारणायस्वोत्साहसंपादितोमनो

वाक्कायजन्यः पुरुषव्यापारोपेक्षितः॥ द्विविधो वासनाव्यूहः सुभश्चै
वासुभश्चते॥ प्राक्तनो विद्यते राम द्वयोरेकतरोथवा॥ किं धर्माधर्मौ
उभावपित्वां नियोजयतस्तत्रैकतरद्इति विकल्पः एकतरपक्षेपि सुभो॰
सुभो वेत्यर्थात्त्रिद्वो विकल्पः॥ वासनौघेन सुद्धेन तत्र चेदपनीयसे
॥ तत्क्रमेणाशु तेनैव पदं प्राप्स्यसि शाश्वतं॥ तत्र तेसु पक्षेषु ततस्त
हि तेनैव क्रमेण सुभवासनाप्रापितेनैवाचरणेन प्रयत्नांतरनिरपेक्षे
ण शाश्वतं पदं मोक्षं॥ अथ चेदसुभो भावस्त्वां योजयति संकटे॥ प्रा
क्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता स्वयं॥ भावो वासना ततर्हि यत्नो॰
सुभविरोधि शास्त्रीय धर्मानुष्ठानं तेन स्वयं जेतव्यः॥ न तु सुद्धेभृत्य
सुखेनैव पुरुषांतरसुखेन जेतुं शक्यः॥ सुभासुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहं
ती वासनासरित्॥ पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया सुभे पथि॥ उभयप
क्षेतु सुभभागस्य प्रयत्ननैरपेक्ष्येप्यसुभभागं शास्त्रीयप्रयत्नेन निवा
र्य सुभमेव तस्मिन्स्थाने समाचरेत्॥ असुभेषु समाविष्टं सुभेष्वेवावता
रयेत्॥ स्वमनः पुरुषार्थेनु बलेन बलिनां वर॥ असुभेषु परस्त्रीद्र॰
व्यादिषु सुभेषु शास्त्रार्थदेवताध्यानादिषु पुरुषार्थेन पुरुषप्रयत्ने
न बलेन प्रबलेन॥ असुभाच्चालितं याति सुभं तस्मादपीतरत्॥ जंतोश्चित्तं तु
शिसुवत्तस्मात्तच्चालयेद्बलात्॥ यथा शिसुः मृद्भक्षणान्निवार्य फ
लभक्षणे योज्यते॥ मणिमुक्ता — कर्षणान्निवार्य कंदुकाद्याकर्ष
णे योज्यते॥ तथा चित्तमपि सत्संगेन दुःसंगात्तद्विपरीतविषया॰
न्निवारयितुं शक्यं॥ समतासांत्वनेनाशु न द्रागिति शनैः शनैः॥ पौरु
षेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकं॥ चपलस्य पशोः बंधनस्थाने प्र
वेशना यद्वावुपायौ भवतः॥ हरिततृणप्रदर्शनकंडूयनादिकं वाक्
पारुष्यदंडादिभर्त्सनं चेति॥ तत्राद्येन सहसा प्रवेश्यते द्वितीयेनेतस्त
तो धावञ्छनैः शनैः प्रवेश्यते॥ तथा शत्रुमित्रादिसमत्वसुखबोध
नं॥ प्राणायामप्रत्याहारादिपुरुषप्रयत्नश्चेत्येतौ द्वौ चित्तशांत्युपायौ
तत्राद्येन मृदुयोगेन शीघ्रं लालयेत्॥ द्वितीये हठयोगेन द्रागिति न
लालयेत् किं तु शनैः शनैः॥ द्रागभ्यासवशाद्यातिमदाते वासनोद
यं॥ तदाभ्याससस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दन॥ मृदुयोगाभ्यासाच्छीघ्र

मेवसहस्रसंख्योदयेसतिसाफल्यमभ्यासस्यवक्तव्यंनत्वल्पकालत्वे
नासंभावनाशंकनीया॥संदिग्धायामपिभूयस्सुभामेवसमाहर॥एवं
सुभायांवासनादृढीतातद्दोषोनकश्चन॥सुभवासनाभ्यस्यमानासं
पूर्णानवेतिसंदेहस्तदपिसुभामभ्यसेदेव॥तद्यथा॥सहस्रजपे
प्रवृत्तस्यदशमीप्रांतसंख्यायदासंदिग्धातदापुनरपिशतंजपेत्
असंपूर्तौसंपूर्तिःफलिष्यतिसंपूर्तौतद्ध्यानसहस्रजपोदुष्य
ति॥अव्युत्पन्नमनायावद्भवानज्ञाततत्पदः॥गुरुशास्त्रप्रमाणै॥
स्तुनिर्णीतंतावदाचर॥ततःपक्वकषायेणनूनंविज्ञातवस्तुना॥शु
भोप्यसौत्वयात्याज्योवासनौघोनिरोधिना॥यदपिसुभगमार्यसे
वितंतच्छुभमनुसृत्यमनोज्ञभावबुध्या॥अधिगमयपदंपदद्विती
यंतदनुतदप्यवमुच्यसाधुतिष्ठ॥इतिस्मृतेरर्थः॥तस्माद्योगाभ्या
सेनकामाद्यभिभवसंभवात्॥जीवन्मुक्तौनविवदितव्यम्॥ ॥
इतिजीवन्मुक्तिस्वरूपम्॥श्रुतिस्मृतिवाक्यानिजीवन्मुक्तिसद्भा
वेप्रमाणानितानिचकठवल्ल्यादिषुपठ्यंते॥विमुक्तश्चविमुच्य
तइति॥जीवन्नेवदृष्टबंधात्कामादेर्विशेषेणमुक्तःसन्देहपाते
भाविबंधाद्विशेषेणमुच्यते॥वेदनात्प्रागपिशमदमादिसंपादने
नकामादिभ्योमुक्तएवतथाप्युत्पन्नानांकामादीनांतत्रप्रयत्नेन
निरोधः॥अत्रतुधीवृत्त्यभावादनुत्पत्तिरेवततोविशेषेणेत्युच्यते॥४
तथाप्रलयेदेहपातेचसतिकंचित्कालंभाविदेहबंधान्मुच्यते॥
अत्रात्यंतिकमोक्षइत्यभिप्रेत्यविशेषेणेत्युक्तं॥बृहदारण्यकेप॥
ठ्यते॥यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः॥अथमर्त्योमृ
तोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति॥श्रुत्यंतरेपि॥सचक्षुरचक्षुरिव
सकर्णोऽकर्णइवसमनाअमनाइवेति॥एवमन्यत्रापिउदाहा
र्यं॥स्मृतिषुजीवन्मुक्तविदेहमुक्तस्थितप्रज्ञभगवद्भक्तगुणाती
तब्राह्मणातिवर्णाश्रम्यादिनामभिस्तत्रतत्रव्यवह्रियते॥वसिष्ठ
रामसंवादेनृणांज्ञानैकनिष्ठानामित्यारभ्यसत्किंचिदवशिष्यते
इत्यंतेनग्रंथेनजीवन्मुक्तःपठ्यते॥वसिष्ठः॥नृणांज्ञानैकनिष्ठाना
मात्मज्ञानविचारिणां॥साजीवन्मुक्ततोदेतिविदेहमुक्ततेवया॥

ज्ञानैकनिष्ठत्वंलौकिकवैदिककर्मत्यागः॥देहेंद्रियसद्भावमात्रे
णमुक्तिद्वयस्यविशेषोनत्वनुभवतः द्वैतप्रतीतेरुभयत्राभावात्॥
॥श्रीरामः॥ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणं॥ब्रूहियेनत
थैवाहंयतेशास्त्रगयादृशा॥वसिष्ठः॥यथास्थितमिदंयस्यव्यवहा
रवतोपिच॥अस्तंगतंस्थितंव्योमसजीवन्मुक्तउच्यते॥इदंप्रतीय
मानंगिरिनदीसमुद्रादिकंजगत्प्रतिवस्तुदेहेंद्रियव्यवहारेणसह
महाप्रलयेपरमेश्वरेणोपसंहृतंसत्स्वरूपोपमर्देनास्तंगतंभवति॥
अत्रतुनतथा॥किंतुविद्यतएवदेहेंद्रियादिव्यवहारः॥गिरिनद्या
दिकंचेश्वरेणानुपसंहृतत्वात्॥यथापूर्वमवतिष्ठमानंसत्त्वैरन्यैः
प्राणिभिर्विस्पष्टमवलोक्यते॥जीवन्मुक्तस्यतत्रसत्यापकहत्वाभा
वात्सुषुप्ताविवसर्वमस्तंगतंभवति॥स्वयंप्रकाशमानंचिद्व्योमके
वलमवशिष्यते बद्धस्यसुषुप्तौतात्कालिकत्वस्यभावसाम्येपिभा⌃
विधीवृत्तिबीजसद्भावान्नजीवन्मुक्तत्वं॥नोदेतिनास्तमायातिसुख
दुःखेमुखप्रभा॥यथाप्राप्तस्थितिर्यस्य(स)जीवन्मुक्तउच्यते॥मुखप्रभा
हर्षःस्त्रक्चंदनसत्कारादिसुखेप्राप्तेपिसंसारिणइवहर्षोनोदेति॥
मुखप्रभाम्लमयोर्दैन्यंधनहानिधिक्कारादिदुःखेप्राप्तेपिनदीनोभव
ति॥इदानीतनस्वप्रयत्नविशेषमंतरेणप्रारब्धकर्मोपादितपूर्वमवा
प्तागतभिक्षान्नादिकंयथाप्राप्तंतस्मिन्स्थितिर्देहरक्षा॥समाधिदा
र्ढ्येनस्त्रक्चंदनादिप्रतीत्यभावात्॥कदाचिद्व्युत्थानदशायांआपात
तःप्रतीतावपिविवेकदार्ढ्येनैवहेयोपादेयत्वबुध्यभावात् हर्षा
दिराहित्यंउपपद्यते॥योजागर्तिसुषुप्तस्थोयस्यजाग्रन्नविद्यते॥
यस्यनिर्वासनोबोधःसजीवन्मुक्तउच्यते॥चक्षुरादींद्रियाणांस्वस्व
गोलकेष्ववस्थानेनोपरत्यभावात्जागर्ति ॥ मनोवृत्तिरहितत्वा⌃
त्सुषुप्तिस्थः॥अतएवइंद्रियैरर्थोपलब्धिरस्येतस्यजागरणलक्ष
णाभावात् जाग्रन्नविद्यते॥सत्यपिबोधेजायमानेब्रह्मवित्त्वाभि
मानादिर्भोगार्थोपादितकामादिस्वधीदोषवासनावृत्तिराहित्ये
नतद्दोषाभावान्निर्वासनत्वं॥रागद्वेषभयादीनामनुरूपंचरन्नपि
॥योंतर्व्योमवदत्यच्छःसजीवन्मुक्तउच्यते॥रागानुरूपंभोजनादि

प्रवृत्तिः द्वेषानुरूपं बौद्धकापालिकादिभ्यो विमुखत्वं भयानुरूपं
सर्पव्याघ्रादिभ्योपसर्पणं ॥ आदिशब्देन मात्सर्यादि मात्सर्यानुरू
प्यमितरयोगिभ्यः आधिक्येन समाध्याद्यनुष्ठानं ॥ सत्स्वपि व्युत्थान
दशायामीदृश आचरणे पूर्वाभ्यासेन प्रापिते विश्रांतचित्तस्य कालु
ष्यरहितत्वादंतःस्वच्छत्वं ॥ यथा व्योम्नि धूमधूलिमेघादियुक्तेपि
निर्लेप स्वभावत्वातिशयेन स्वच्छत्वं तद्वत् ॥ यस्य नाहंकृतो भावो
बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ पू
र्वार्द्धं विद्वत्संन्यासप्रस्तावे व्याख्यातं ॥ लोके बद्धस्य पुरुषस्य प्रशस्ती
यं कर्म कुर्वतोऽहं कर्त्तेति तदा चिदात्माहंकृतो भवति ॥ स्वर्गं प्राप्स्या
मीति हर्षेण बुद्धिर्लिप्यते ॥ अकुर्वतस्तु सत्कवानस्मीति अहंकृत
त्वं स्वर्गलाभविषादो लेपः एवं प्रतिषिद्धकर्मणि लौकिककर्मणि च य
थासंभवं योजनीयं ॥ मुक्तस्य तु तादात्म्याध्यासाभावाद्धर्षाद्यभावाच्च
न दोषद्वयम् ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥ हर्षाम
र्षभयान्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ अधिक्षेपताडनादावप्रवृत्तत्वादे
तस्माल्लोको नोद्विजते अत एव तस्मिन्लोकस्याधिक्षेपाद्यप्रवृत्तेः
कस्यचिद्दुष्टस्य तत्प्रवृत्तावपि एतच्चित्ते तादृशविकल्पानुदया
च्चायमपि नोद्विजते ॥ प्रांतसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ॥
यः सचित्तोपि निश्चित्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ शत्रुमित्रमानावमा
नादिविकल्पाः संसारकलना चतुःषष्टिविद्याः कलाः तत्सद्भावेपि
तदभिमानव्यवहारयोरभावान्निष्कलत्वं ॥ चित्तस्य स्वरूपेण सद्भा
वेपि लौकिकभाववृत्त्यभावान्निश्चित्तत्वं ॥ चिंतेति पाठे वासना
वशादात्मध्यानवृत्तिसद्भावेपि लौकिकवृत्त्यभावान्निश्चिंतत्वं ॥
यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः ॥ परार्थेष्विव पूर्णात्मा
जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ परगृहे विवाहोत्सवादौ स्वयं गत्वा तत्रत्ये
तदीयकार्ये व्यवहरन्नपि लाभालाभयोर्हर्षविषादरूपं बुद्धिसं
तापं न प्राप्नोति ॥ एवमयं मुक्तः स्वकार्येपि शीतलः न केवलं संता
पाभावाच्छीतलत्वं किंतु परिपूर्णस्वरूपानुसंधानादपि ॥ इति
जीवन्मुक्तलक्षणम् ॥ अथ विदेहमुक्तलक्षणम् ॥ जीवन्मुक्त

पदंत्यक्त्वास्वदेहेकालसात्कृते॥ विशत्यदेहमुक्तत्वंपवनोऽस्पंद
तामिव॥यथावायुःकदाचिच्चलनंत्यक्त्वा निश्चलरूपेणावतिष्ठते
॥तथामुक्तात्मापिउपाधिकृतसंसारंत्यक्त्वा स्वरूपेणावतिष्ठते॥
विदेहमुक्तोनोदेतिनास्तमेतिनशाम्यति॥नसन्नासन्नदूरस्थोनचा
हंनचनेतरः॥उदयास्तमयोर्हर्षविषादौनचशाम्यति नचतेतस्यत्या
गीलिंगदेहसाम्यैवलीनत्वात्सद्वाच्योजगद्धेतुरविद्यामायोपाधि
र्नमात्रेश्वरः॥असद्वाच्योनापिभूतभौतिकः नदूरस्थइत्युक्त्यान
मायातीतः॥नचैत्युक्त्यास्थूलसूक्ष्मसमीपस्थत्वंनिषिध्यतेअहंन
चेतिनसमष्टिश्चनेतरइतिव्यष्टिव्यवहारयोग्योविकल्पःकोपिना
स्तीत्यर्थः॥तदास्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततं॥अनाख्यमनभि
व्यक्तंसत्किंचिदवशिष्यते॥एवंविधयाविदेहमुक्त्यासहप्राप्त्यो
त्कर्षत्वोक्तेजीवन्मुक्तावपियावद्यावन्निर्विकल्पातिशयस्तावत्ता
वदुत्तमत्वंद्रष्टव्यं॥भगवद्गीतासुद्वितीयेध्यायेस्थितप्रज्ञःपठ्य
ते॥अर्जुनउवाच०॥ स्थितप्रज्ञस्यकाभाषासमाधिस्थस्यकेश
व॥स्थितधीःकिंप्रभाषेतकिमासीतव्रजेतकिं॥प्रज्ञातत्वज्ञा
नंतद्द्विविधं॥स्थितमस्थितंचेति॥यथाजारेत्वनुरक्तानार्याःसर्वेष्वपि
व्यवहारेषुबुद्धिर्जारमेवध्या यतिप्रमाणप्रतीतानिक्रियमाणा
न्यपिगृहकर्माणिसद्यएवविस्मर्यन्तेतथापरवैराग्योपेतस्ययो
गाभ्यासपाटवेनास्यंतवशीकृतचित्तस्योत्पन्ने तत्वज्ञानेतद्बु
द्धिर्जारमिवनैरंतर्ये णतत्वंध्यायतितदिदंस्थितप्रज्ञानं॥उक्तगु
णरहितस्यकेनापिपुण्यविशेषेणकदाचिदुत्पन्नेपितत्वज्ञाने
गृहकर्मवत्तत्वैवतत्वंविस्मर्यते तदिदंअस्थितंप्रज्ञानं॥एतदेवा
भिप्रेत्यवसिष्ठआह॥परव्यसनिनीनारीव्यग्रापिगृहकर्मणि॥तदे
वास्वादयत्यंतःपरसंगरसायनं॥एवंतत्वेपरेशुद्धेधीरोविश्रांति
मागतः॥तदेवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपीति॥तत्रस्थितप्रज्ञः
कालभेदाद्द्विविधः॥समाहितोव्युत्थितश्च॥तयोरुभयोर्लक्षणंपू
र्वोत्तराभ्यामर्द्धाभ्यांपृच्छति॥समाधि स्थ स्यस्थितप्रज्ञस्यकाभा
षाकीदृशैर्लक्षणवाचकैःशब्दैःसर्वैरयंभाष्यते॥व्युत्थितःस्थि

त्तमज्ञः कीदृशं वा व्यवहारं करोति ॥ तस्योपवेशनगमने मूढेभ्यो
विलक्षणे कीदृशे ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्स
र्वान्पार्थ मनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्य
ते ॥ कामास्त्रिविधाः बाह्या आंतरा वासनामात्ररूपाश्चेति ॥ उपा
र्जितमोदकादयो बाह्याः ॥ आशामोदकादयो आंतराः ॥ पथिगत
तृणादिवदापाततः प्रतीता वासनारूपाः ॥ समाहितोऽशेषधी
वृत्तिसंक्षयात्सर्वान्परित्यजति ॥ अस्ति चास्य मुखप्रसादलिंगग
म्यः संतोषः स च न कामेषु किंतु आत्मन्येव कामानां त्यक्तत्वात् ॥
बुद्धेः परमानंदरूपात्माभिमुखत्वाच्च ॥ न चात्र संप्रज्ञातसमाधावि
वात्मानंदो मनोवृत्त्योल्लिख्यते किंतु स्वप्रकाशचिद्रूपेणात्मना
॥ संतोषश्च न वृत्तिरूपः किंतु संस्काररूपः ॥ एवंविधैर्लक्षणवा
चकैः शब्दैः समाहितो भाष्यते ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगत
स्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ दुःखं रोगादि
निमित्तजन्या रजोगुणविकाररूपा संतापात्मिका प्रतिकूला चित्त
वृत्तिः तादृशे दुःखे प्राप्ते सत्यहं पापी धिङ्मां दुरात्मानमित्यनुतापात्मि
का तमोगुणविकारत्वेन भ्रांतिरूपा चित्तवृत्तिरुद्वेगः ॥ यद्यप्ययं
विवेक इवाभाति तथापि पूर्वस्मिन्जन्मनि चेत् तत्पापप्रवृत्तिप्रतिबंध
कत्वात्सप्रयोजनो भवति ॥ इदानीं तु निष्प्रयोजन इति भ्रांतित्वं द्र
ष्टव्यं ॥ सुखं राज्यपुत्रलाभादिजन्या सात्त्विकी प्रीतिरूपानुकूला चि
त्तवृत्तिस्तस्मिन्सुखे सत्यागामिनस्तादृशस्य सुखस्य कारणं पुण्यम
नुष्ठाय वृथैव तदपेक्षा तामसी वृत्तिः स्पृहा ॥ तत्र च सुखदुःखयोः
प्रारब्धकर्मप्रापितत्वात् व्युत्थितचित्तस्य वृत्तिसंभवाच्च तदुभयं
समुत्पद्यते ॥ उद्वेगस्पृहे तु न विवेकिनः संभवतः ॥ तथा रागभय
क्रोधाश्च तामसत्वेन कर्मप्रापितत्वाभावान्नास्य विद्यंते ॥ एवं
लक्षणलक्षितस्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थं म
नुद्वेगनिःस्पृहत्वादिगमकं वचो भाषत इत्यभिप्रायः ॥ यः सर्वत्रा
नभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं ॥ नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्र
तिष्ठिता ॥ यस्मिन्सत्यन्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते तादृशो

न्यविषयस्तामसवृत्तिविशेषः स्नेहः सुखहेतुः शुभंकलत्रादिः शुभं
तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिरभिनंदः ॥ अत्र गुणकथनस्य परप्र
रोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् तद्धेतुरभिनंदस्तामसः ॥ अस्वस्थो
त्पादनेन दुःखहेतुः परकीयविद्यादिरेनं प्रति अशुभो विषयः तन्निं
दाप्रवर्तिका बुद्धिप्रवृत्तिर्द्वेषः सोपि तामसः ॥ तन्निंदायाः निवारणार्थ
त्वाभावेन व्यर्थत्वात् एते तामसा धर्माः कथं विवेकिनि संभवेयुः ॥ य
दा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्र
तिष्ठिता ॥ सुस्थितस्य समस्ततामसवृत्त्यभावः पूर्वश्लोकाभ्यामभिहि
तः समाहितस्य तु वृत्तय एव न संति कुतस्तामसत्वशंकेत्यभिप्रायः ॥
विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः ॥ रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा नि
वर्तते ॥ प्रारब्धं कर्म सुखदुःखहेतून्कांश्चिद्विषयांश्चंद्रोदयांधकारा
दिरूपान्स्वयमेव संपादयति ॥ अन्यांस्तु गृहक्षेत्रादीन्पुरुषो द्योगद्वा
रेण ॥ तत्र चंद्रोदयादयः पूर्णेन इंद्रियसंहारलक्षणेन समाधिनैव नि
वर्तंते नान्यथा ॥ गृहादयस्तु समाधिमंतरेणापि निवर्तंते ॥ आहरण
माहारः उद्योगः निरुद्योगस्य गृहादिविषया निवर्तंते ॥ रसस्तु न नि
वर्तते ॥ रसो मानसी तृष्णा सोपि परमानंदरूपस्य परस्य ब्रह्मणो द
र्शने सति स्वस्यानंदहेतुभ्यो निवर्तते ॥ किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोयमात्मायं लोक इति श्रुतेः ॥ यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विप
श्चितः ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ तानि सर्वाणि संय
म्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
॥ उद्योगत्यागं ब्रह्मदर्शनप्रयत्नं कुर्वतोपि कदाचित्कप्रमादपरि
हाराय समाध्यभ्यासः ॥ तदेतत्किमासीतेति प्रश्नोत्तरम् ॥ ध्यायतो
विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायते कामः कामात्क्रो
धोभिजायते ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृ
तिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ असति समाध्यभ्यासे
प्रमादप्रकार उपन्यस्तः ॥ संगो ध्येयविषयसंनिधिः ॥ संमोहो वि
वेकपराङ्मुखत्वं ॥ स्मृतिविभ्रमस्तत्त्वानुसंधानाभावः ॥ बुद्धिवि
नाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबद्धस्य ज्ञानस्य मोक्षप्र

दत्तसामर्थ्याभावः॥रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन्॥आ
त्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति॥विधेयात्मत्वं वशीकृत
मनस्त्वंप्रसादोनैर्मल्यंबंधराहित्यंसमाध्यभ्यासयुक्तस्तद्वास
नाबलाद्व्युत्थानदशायामिंद्रियैर्व्यवहरन्नपिप्रसादंसम्यक्प्रा
प्नोतितदेतत्किंव्रजेतस्यप्रश्नोत्तरं॥उपरितनेनापिबहुनाग्रंथेन।
स्थितप्रज्ञःप्रपंचितः॥ननुप्रज्ञायाःस्थित्युत्पत्तिभ्यांप्रागपिसाध
नत्वेनरागद्वेषादिराहित्यमपेक्षितं॥बाढं॥तथाप्यस्तिविशेषः।
सचश्रेयोमार्गकारैर्दर्शितः॥विद्यास्थितयेप्राग्येसाधनभूताःप्र
यत्ननिष्पाद्याःलक्षणभूतास्तुपुनःस्वभावतस्तेस्थिताःस्थितप्रज्ञे
॥जीवन्मुक्तिरितीमांवदंत्यवस्थांस्थितात्मसंबोधां॥बाधितभेदप्र
तिभामबाधितात्मावबोधसामर्थ्यादिति॥भगवद्भक्तोद्वादशाध्या
येभगवतावर्णितः॥अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवच॥निर्म
मोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी॥संतुष्टःसततंयोगीयतात्मा
दृढनिश्चयः॥मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः॥ईश्वरार्पित
मनस्त्वेनसमाहितस्यान्यानुसंधानाभावात्॥व्युत्थितस्याप्युदासी
नानुसंधानेनहर्षविषादाभावाच्चसुखदुःखसाम्यं॥एवंवक्ष्यमाणे
ष्वपिहेतुर्द्रष्टव्यं॥यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेच
यः॥हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः॥अनपेक्षःशुचिर्द
क्षउदासीनोगतव्यथः॥सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः
॥योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति॥शुभाशुभपरित्यागीभ
क्तिमान्यःसमेप्रियः॥समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः॥शी
तोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः॥तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी
संतुष्टोयेनकेनचित्॥अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनर
इति॥अत्रापिपूर्ववद्विशेषोवार्तिककारैर्दर्शितः॥उत्पन्नात्मप्र
बोधस्यह्यद्वेष्टृत्वाद योगुणाः॥अयत्नतोभवंत्यस्यनतुसाधन
रूपिण इति॥गुणातीतश्चतुर्दशाध्यायेवर्णितः॥अर्जुनः॥कै
र्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो॥किमाचारःकथंचैतां
स्त्रीन्गुणानतिवर्तते॥त्रयोगुणाःसत्वरजस्तमांसितेषांपरिणाम

विशेषात्सर्वः संसारः प्रवर्त्तते॥अतोगुणातीतत्वमसंसारित्वंजी
वन्मुक्तत्वमित्तियावत्॥लिंगानिपरेषामेतदीयगुणातीतत्वबो
धकानिआचारआचरणं तदीयमनःसंचारप्रकारःकथमिति
साधनप्रकारप्रश्नः॥श्रीभगवानुवाच॥प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेव
चपांडव॥नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति॥उदासीनवदा
सीनगुणैर्योनविचाल्यते॥गुणावर्त्ततइत्येवयोवतिष्ठतिनेंगते॥स
मदुःखसुखःस्वस्थःसमलोष्टाश्मकांचनः॥तुल्यप्रियाप्रियो।
धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः॥मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रा
रिपक्षयोः॥सर्वारंभपरित्यागीगुणातीतःसउच्यते॥मांचयोव्य
भिचारेणभक्तियोगेनसेवते॥सगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायक
ल्पते॥प्रकाशप्रवृत्तिमोहाःसत्त्वरजस्तमोगुणाः॥तेचजाग्रत्स्वप्न
योःप्रवर्त्तंते॥सुषुप्तिसमाधिशून्यचित्तावस्थासुनिवर्त्तंते॥प्रवृत्ति
श्चद्विविधा॥अनुकूलाप्रतिकूलाचेति॥तत्रमूढोजागरणेप्रतिकू
लप्रवृत्तिंद्वेष्टि॥अनुकूलप्रवृत्तिंकांक्षति॥गुणातीतस्यत्वनुकू
लप्रतिकूलाध्यासाभावाद्द्वेषाकांक्षेनस्तः॥यथाद्वयोःकलहंकुर्व
तोरवलोकयिताकश्चित्तटस्थःस्वयंकेवलमुदास्ते॥नतुजयपरा
जयाभ्यामितस्ततश्चाल्यते॥तथागुणातीतोविवेकीस्वयमुदा
स्तेगुणागुणेषुवर्त्तंते॥नत्वहमितिविवेकः॥औदासीन्यंअहमेव
करोमीत्यध्यासश्चालितत्त्वंनचास्यतदस्ति॥तदिदंकिमाचारइ
त्यस्यप्रश्नस्योत्तरं॥समसुखदुःखादीनिलिंगानिअव्यभिचरित
भक्तिसहितज्ञानध्यानाभ्यासेनपरमात्मसेवागुणात्ययसाधनम्
॥ब्राह्मणोव्यासादिभिर्वर्णितः॥अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायि
नं॥बाहूपधायिनंप्रांततंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ब्राह्मणशब्देनब्रह्म।
विद्वाचीत्ययंब्राह्मणइतिश्रुत्यावर्णितं॥ब्रह्मविदश्चविद्वत्संन्यासा
धिकारात्यथाजातरूपधरोनाच्छादनंचरतिपरमहंसइत्यादिश्रुत्या
परिग्रहराहित्यस्यमुख्यत्वाभिधानादनुत्तरीयत्वादिकंतस्ययुक्तं॥
येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः॥यत्रक्वचनशायीस्यात्तं
देवाब्राह्मणंविदुः॥देहनिर्वाहायाशनाच्छादनशयनस्थानापेक्षा

यामप्यशनादिगतौगुणदोषौनउत्पद्येते॥उदरपूरणपुष्ट्यादिरूपस्य
निर्वाहस्यसमत्वान्निःश्रेयसयोजनस्यगुणदोषविचारस्यचित्तदोषत्वा
त्॥अतएवभागवतेपठ्यते॥किंवर्णितेनबहुनालक्षणंगुणदोष
योः॥गुणदोषदृष्टिर्दोषोगुणस्तूभयवर्जितइति॥कंथाकौपीनवा
सास्तुदंडधृक्ध्यानतत्परः॥एकाकीरमतेनित्यंतंदेवाब्राह्मणंवि
दुः॥ब्रह्मोपदेशादिनाप्राण्यनुजिघृक्षयामुत्तमत्वज्ञापनेनश्रद्धा
मुत्पादयितुंदंडकौपीनादिलिंगंधारयेत्॥कौपीनंदंडमाछादनंच
स्वशरीरोपभोगार्थायचलोकोपकारार्थायचपरिग्रहेदितिश्रुतेः॥अ
नुजिघृक्षयापितदीयगृहक्षेत्रादिवार्तांनकुर्यात्किंतुध्यानपरोभ
वेत्॥तमेवैकंजानथात्मानमन्यावाचोविमुंचथेतिश्रुतेः॥तमेवधी
रोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः॥नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचोवि
ग्लापनंहितदितिश्रुतेश्च॥ब्रह्मोपदेशस्त्वप्रयासाङ्गनभवतीतिनविरोधी
तच्च ध्यानमेकाकिलेनिर्विघ्नंभवति॥अतएवस्मृत्यंतरेभिहितम्॥ए
कोभिक्षुर्यथोक्तःस्याद्वावेवमिथुनंस्मृतं॥त्रयोग्रामःसमाख्यातऊ
र्ध्वंतुनगरायते॥नगरंनहिकर्तव्यंग्रामोवामिथुनंतथा॥ग्रामवार्ता
हितेषांस्याद्भिक्षावार्तापरस्परमिति॥स्नेहपैशुन्यमात्सर्यंसंनिक
र्षात्प्रवर्तते॥निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तुतिं॥अक्षीणंक्षी
णकर्माणंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥शिष्टैःसंसारिभिःप्रणमतांपुरुषाणां
आशीर्वादःप्रयुज्यते॥यस्ययदपेक्षितंतंतमतितदभिवृद्धिप्रार्थनमा
शीः तथाचपुरुषाणांभिन्नरुचितत्वात्तदभिमतान्वेषणेनव्यग्र।
चित्तस्यलोकवासनावर्द्धते॥साचज्ञानविरोधिनी॥तथाचस्मृत्यं
तरं॥लोकवासनयाजंतोःशास्त्रवासनयापिच॥देहवासनया
ज्ञानंयथावन्नैवजायते॥एतच्चारंभनमस्कारादिष्वपिद्रष्टव्यम्॥
आरंभःस्वार्थपरोपकारार्थंवागृहक्षेत्रादिसंपादनप्रयत्नस्तावे
त्तावाशीर्वादारंभौसुक्तेनत्याज्यौ॥नचाशीर्वादाभावेप्रणतानांखे
दःशंकनीयः॥लोकवासनाखेदयोरुभयोःपरिहारायनिखिला
शीर्वादप्रतिनिधित्वेननारायणशब्दप्रयोगात्॥आरंभस्तुसर्वोपि
दुष्टएव॥तथाचस्मृतिः॥सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताद्

ति॥नमस्कारोपिविविदिषासंन्यासोभिहितः॥योभवेत्पूर्वसंन्या
सीतुल्योवैधर्मतोयदि॥तस्मैप्रणामःकर्तव्योनेतरायकदाचनेति
॥तत्रपूर्वत्वधर्मतुल्यत्वविचारेचित्तंविक्षिप्यते॥अतएवनमस्का
रमात्रएवबहवःकलहायमानाउपलभ्यंते॥तन्निमित्तंवार्तिक
कारैर्दर्शितं॥प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः॥सं
न्यासिनोपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशयाइति॥मुक्तस्यनमस्काराभा
वोभगवत्पादैर्दर्शितः॥नामादिभ्यःपरेभूम्निस्वाराज्येचस्थितोय
दा॥प्रणमेत्कंतदात्मज्ञोनकार्यंकर्मणातदेति॥चित्तकालुष्य-
हेतोर्नमस्कारस्यप्रतिषेधेपिसर्वसाम्यबुध्याप्रसादहेतुर्नमस्कारो
ऽभ्युपेयते॥तथाचस्मृतिः॥ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति
॥प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचंडालगोखरमिति॥स्तुतिर्मनुष्यविषया
प्रतिषिध्यतेनेश्वरविषया॥तथाचस्मृतिः॥आदरेणयथास्तौतिध
नवंतंधनेच्छया॥तथाचेद्विश्वकर्तारंकोनमुच्येतबंधनादिति॥अ
अतएवाऽक्षीणत्वंअदीनत्वं॥अतएवस्मृतिः॥अलाभेनविषादीस्या
ल्लाभश्चैनंनहर्षमेदिति॥अलब्ध्वानविषीदेतकालेकालेशनंक्वचित्
लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदैवतंत्रितं॥क्षीणकर्मत्वंविधिनिषेधा
नधीनत्वं॥निस्त्रैगुण्येपथिविचरतांकोविधिःकोनिषेधइतिस्मर
णात्॥एतदेवाभिप्रेत्यभगवताप्युक्तं॥त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रै
गुण्योभवार्जुन॥निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवानिति
॥नारदः॥स्मर्तव्यःसततंविष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुचित्॥सर्वेवि
धिनिषेधास्युरेतयोरेवकिंकराइति॥योऽहेरिवगुणाद्भीतःस
न्मानान्नरकादिव॥कुणपादिवयःस्त्रीभ्यस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः
॥राजवार्तादितेषांस्यादिसुकृत्वात्तर्पेवत्तुगुणाद्भीरित्युपपद्यते
सन्मानस्यासक्तिकारणतयापुरुषार्थविरोधित्वान्नरकवद्धेय
त्वंमरणवदितिवापाठः॥अतएवस्मृतिः॥असन्मानात्तपोवृद्धिः
सन्मानात्तुतपःक्षयः॥अर्चितःपूजितोविप्रोदुग्धागौरिवसीदति
॥एतदेवाभिप्रेत्यावमानउपादेयतयास्मर्यते॥तथाचरेत्वैयोगी
सतांधर्ममदूषयन्॥ जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतमिति०

स्त्रीषुद्विविधोदोषः॥प्रतिषिद्धंजुगुप्सितत्वंच॥तत्रप्रतिषिद्धमात्रं
कदाचित्प्रारब्धबलादुल्लंघ्यते॥तदेतदभिप्रेत्याहस्मृतिः॥मात्रा
स्वस्रादुहित्रावानैकशय्यासनोभवेत्॥बलवानिंद्रियग्रामोविद्वां
समपिकर्षति॥तथाचस्मृतिभिर्जुगुप्सादर्शिता॥स्त्रीणामवाच्य
देशस्यक्लिन्ननाडीव्रणस्यच॥अभेदेपिमनोभेदाज्जनःप्रायेण
वंच्यते॥चर्मखंडद्विधाभिन्नमपानोद्गारधूपितं॥येरमंतिनरा
स्तत्रकिमितुल्याःकथंनते॥येरमंतिनमस्तेभ्यःसाहसंकिमतः
परमितिवापाठः॥अतःप्रतिषेधजुगुप्सयोरुभयोर्विवक्षयाकुण
पदृष्टांतोत्राभिहितः॥येनपूर्णमिवाकाशंभवत्येकेनसर्वदा॥शू
न्यंयस्यजनाकीर्णंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥संसारिणामेकाकित्वेना
वस्थानंभयालस्यादिहेतुत्वाद्दुर्व्यंजनसंबाधश्चातथाविधत्वादभ्यु
पेयः॥योगिनस्तुतद्विपरीतत्वमेकाकित्वेसत्यविघ्नेनध्यानानुवृत्तौ
परिपूर्णेनपरमानंदात्मनासर्वमाकाशंपूर्णमिवावभासते॥अतो
भयालस्यशोकमोहादयोनभवंति॥तत्रकोमोहःकःशोकएकत्व
मनुपश्यतइतिश्रुतेः॥जनाकीर्णमितिजनसहितंस्थानंराजवार्ता
दिनाध्यानविरोधित्वादानंदात्मप्रतीतिरहितंतच्छून्यमिवचित्तं
क्लेशायति॥जगतोमिथ्यात्वादात्मनःपूर्णत्वाच्चेत्यर्थः॥अतिवर्णाश्र
मीसूतसंहितायांमुक्तिखंडेपंचमाध्यायेपरमेश्वरेणवर्णितः॥ब्र
ह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थोथभिक्षुकः॥अतिवर्णाश्रमीतेपिक्रमा
च्छ्रेष्ठाविचक्षणाः॥अतिवर्णाश्रमीप्रोक्तोगुरुःसर्वाधिकारिणां॥
नकस्यापिभवेच्छिष्योयथाहंपुरुषोत्तमः॥अतिवर्णाश्रमीसाक्षा
द्गुरूणांगुरुरुच्यते॥तत्समोनाधिकश्चास्मिन्लोकेस्त्येवनसंशयः
॥यःशरीरेंद्रियादिभ्योविभिन्नंसर्वसाक्षिणं॥पारमार्थिकविज्ञान
सुखात्मानंस्वयंप्रभं॥परंतत्त्वंविजानातिसोतिवर्णाश्रमीभवेत्॥
योवेदांतमहावाक्यश्रवणेनैवकेवल॥आत्मानमीश्वरंवेदसोतिव
र्णाश्रमीभवेत्॥योवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थासाक्षिणंसदा॥मह
देवंविजानातिसोतिवर्णाश्रमीभवेत्॥वर्णाश्रमादयोदेहेमायया
परिकल्पिताः॥नात्मनोबोधरूपस्यममतेसंतिसर्वदा॥इतियोवेद

वेदांतैः सोतिवर्णाश्रमी भवेत्॥ आदित्यसंनिधौ लोकश्चेष्टते स्व
यमेव तु॥ तथा मत्संनिधावेव समस्तं चेष्टते जगत्॥ इति यो वेद॰॥
सुवर्णहारकेयूरकटकस्वस्तिकादयः॥ कल्पिता मायया तद्वज्जग
न्मय्येव सर्वदा॥ इति यो वेद॰॥ शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं माय
या तथा॥ महदादिजगन्मायामयं मय्येव कल्पितं॥ इति॰॥ चंडाल
देहे पश्वादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे॥ अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषो
त्तम॥ व्योमवत्सर्वदा व्याप्तः सर्वसंबंधवर्जितः॥ एकरूपो महादे
वः स्थितः सोहं परामृतः॥ इति यो॰॥ विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथा पूर्वं
विभाति दिक्॥ तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्न हि॥ इति यो॰
यथा स्वप्नप्रपंचोयं मयि मायाविजृंभितः॥ तथा जाग्रत्प्रपंचोपि म
यि मायाविजृंभितः॥ इति यो॰॥ यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्म
दर्शनात्॥ स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः॥ यस्त्यक्त्वा
स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान्॥ सोतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः स
र्ववेदार्थवेदिभिः॥ न देहो नेंद्रियं प्राणो न मनो बुध्यहंकृती॥ न चित्तं
नैव माया च न च व्योमादिकं जगत्॥ न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोज
यिता तथा॥ केवलं चित्सदानंदं ब्रह्मैवात्मा यथार्थतः॥ जलस्य
चलनादेव चंचलत्वं यथा रवेः॥ तथाहंकारसंसारादेव संसार आत्म
नः॥ तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा इति केशव॥ आत्मन्यारोपि
ता एव भ्रांत्या ते नात्मवेदिनः॥ न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यक
ल्पना॥ आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यज्जनार्दन॥ आत्मविज्ञा
निनां निष्ठामहं वेदांबुजेक्षण॥ मायया मोहिता मर्त्या नैव जानंति।
सर्वदा॥ न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिनामियं॥ द्रष्टुं शक्या स्व
तः सिद्धा विदुषां सैव केशव॥ यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संय
मी॥ प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केशव॥ एवमात्मानमद्वंद्वं नि
र्विकारं निरंजनं॥ नित्यशुद्धं निराभासं चिन्मात्रं परमामृतं॥ यो वि
जानाति वेदांतैः स्वानुभूत्या च निश्चितं॥ सोतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः स
एव गुरुरुत्तम इति॥ तदेवं विमुक्तश्च विमुच्यत इत्यादिश्रुतयो जी
वन्मुक्तस्थितप्रज्ञभगवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणातिवर्णाश्रममति।

पादकस्मृतिवाक्यानिजीवन्मुक्तिसद्भावेप्रमाणानीतिस्थितं॥ ॐ ॥
॥इतिजीवन्मुक्तप्रमाणप्रकरणं॥ ॥अथजीवन्मुक्तिसाधनंनिरू
पयामः॥ ॐ ॥तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयास्तत्साधनं॥अतए
ववासिष्ठरामायणउपशमनप्रकरणस्यावसानेजीवन्मुक्तशरीरा
णामित्यस्मिन्प्रस्तावेवसिष्ठआह॥वासनाक्षयविज्ञानमनोनाश
महामते॥समकालंचिराभ्यस्ताभवंतिफलदाइमेइति॥अन्वय
मुक्ताव्यतिरेकमाह॥त्रयएतेसमंयावन्नस्वभ्यस्तामुहुर्मुहुः॥ता
वन्नपदसंप्राप्तिर्भवत्यपिसमाशतैरिति॥समकालाभ्यासाभावे
बाधकमाह॥एकैकशोनिषेव्यंतेयद्येतेचिरमप्यलं॥तन्नसिद्धिं
प्रयच्छंतिमंत्राःसंकलिताइव॥संकीर्तिताइतिवापाठः॥यथासं
ध्यावंदनेमार्जनेनसहविनियुक्तानांआपोहिष्ठेत्यादीनांतिसृणा
मृचांमध्येप्रतिदिनमेकैकस्यामृचःपाठेशास्त्रीयानुष्ठानंनसिध्य
ति॥यथाषडंगमंत्राणामेकैकमंत्रेणनसिद्धिः॥यथावालोकेशा
कसूपोदनादीनामेकैकेननभोजनसिद्धिः॥तद्वच्चिराभ्यासस्यप्र
योजनमाह॥त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रंथयोदृढाः॥निःशंक
मेवत्रुट्यंतिबिसभेदाद्गुणाइवेति॥तस्यैवव्यतिरेकमाह॥जन्मांत
रशताभ्यस्तारामसंसारसंस्थितिः॥साचिराभ्यासयोगेनविनान
क्षीयतेक्वचिदिति॥नकेवलमेकैकाभ्यासेफलाभावःकिंतुतत्त्व
रूपमपिनसिध्यतीत्याह॥तत्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच
॥मिथःकारणतांगत्वादुःसाध्यानिस्थितानिहि॥त्रयाणामेतेषां
मध्येद्वयोर्द्वयोर्मेलनेनत्रीणिद्वंद्वानिभवंति॥तत्रमनोनाशवासना
क्षयद्वंद्वस्यान्योन्यकारणत्वं॥व्यतिरेकमुखेनाह॥यावद्विलीनंन
मनोनतावद्वासनाक्षयः॥नक्षीणावासनायावच्चित्तंतावन्नशाम्य
ति॥प्रदीपज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेणपरिणममानमंतः
करणद्रव्यंमननात्मकत्वान्मनइत्युच्यते॥तस्यनाशोनामवृत्तिरू
पपरिणामंपरित्यज्यनिरुद्धाकारेणपरिणामः॥तथाचपतंजलि
र्योगशास्त्रेसूत्रयामास॥व्युत्थाननिरोधयोरभिभवप्रादुर्भावौनिरो
धक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणामइति॥व्युत्थानसंस्काराअभि

भूयंते॥निरोधसंस्काराःप्रादुर्भवंति॥निरोधयुक्तःक्षणश्चित्तेना
न्वीयते॥सोयंमनोनाशइत्यवगंतव्यं॥पूर्वापरपरामर्शमंतरेण
सहसोत्पद्यमानस्यक्रोधादिवृत्तिविशेषस्यहेतुश्चित्तगतःसं
स्कारोवासनापूर्वपूर्वाभ्यासेनचित्तेवासमानत्वात्तस्याश्चवास
नायाःक्षयोनामविवेकजन्यायांशांतिदांतिशुद्धवासनायांदृढा
यांसत्यपिबाह्येनिमित्तेक्रोधाद्यनुत्पत्तिः॥तत्रमनोनाशाभावेवृ
त्तिषूत्पद्यमानासुकदाचिद्बाह्यनिमित्तेनक्रोधाद्युत्पत्तेःनास्ति
वासनाक्षयः॥अक्षीणायांचवासनायांतथैववृत्त्युत्पादनान्ना
स्तिमनोनाशः॥तत्वज्ञानमनोनाशयोःपरस्परकारणत्वंव्यतिरे
कमुखेनाह॥यावन्नतत्वविज्ञानंतावच्चित्तशमःकुतः॥यावन्न
चित्तोपशमोनतावत्तत्ववेदनमिति॥इदंसर्वमात्मैवप्रतीयमानं
रूपरसादिकंजगन्मायामयंनत्वेतद्वस्तुतोस्तीतिनिश्चयस्तत्व
ज्ञानंतस्यानुत्पत्तौरूपरसादिविषयाणांसद्भावेसतितद्गोचराश्चित
वृत्तयोननिवारयितुंशक्यंते॥यथासिच्यमानेषुइंधनेषुवह्नि
ज्वालानवार्यतेतद्वत्॥असतिचचित्तोपशमेवृत्तिभिर्गृह्यमाणे
षुरूपादिषुसत्सुनेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेर्यजमानःप्रस्तरइ
त्यादेरिवप्रत्यक्षविरोधशंकयाब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशस्त
त्वनिश्चयोनोदीयात्॥वासनाक्षयतत्वज्ञानयोःपरस्परकारण
त्वंव्यतिरेकमुखेनाह॥यावन्नवासनानाशस्तावत्तत्वागमःकुतः
॥यावन्नतत्वसंप्राप्तिर्नतावद्वासनाक्षयइति॥क्रोधादिवास
नास्वनुवृत्तासुशमादिसाधनाभावान्नतत्वज्ञानमुदेति अज्ञाते
चाद्वितीयब्रह्मतत्वेक्रोधादिनिमित्तस्यसत्यत्वभ्रमानपायात्
नवासनाहीयते॥तथोक्तानांत्रयाणांद्वंद्वानांअन्योन्यकारणत्व
मन्वयमुखेनचवयमुदाहरामः॥मनसिनष्टेसतिसंस्कारोद्बो
धकस्यबाह्यनिमित्तस्याप्रतीतौवासनाक्षीयतेक्षीणायांवासना
यांहेतुभावेनक्रोधादिवृत्त्यनुदयान्मनोनश्यति॥तदिदंमनोना
शवासनाक्षयद्वंद्वं॥दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्याइतिश्रुतेरैकाग्र्याभि
मुखवृत्तेर्दर्शनहेतुत्वादितरवृत्तिनाशस्यतत्वज्ञानहेतुत्व

मवगम्यते॥ सतिच तत्त्वज्ञाने मिथ्याभूते जगति नरविषाणादाविव धीहेतुस्य नुदयाद् आत्मनश्च दृष्टत्वेन पुनर्दृश्यस्यनुपयोगान्निरंधनाग्निवन्मनो नश्यति॥ तदिदं मनोनाशतत्त्वज्ञानयोर्द्वंद्वं॥ तत्त्वज्ञानस्य क्रोधादिवासनाक्षयहेतुतां वार्तिककार आह॥ रिपौबंधौ स्वदेहेच समैकात्म्यं प्रपश्यतः॥ विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विवेति॥ क्रोधादिवासनाक्षयरूपस्य शमादेर्ज्ञानहेतुत्वं प्रसिद्धं॥ वसिष्ठोपि॥ गुणाः शमादयो ज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथा ज्ञता॥ परस्परं विवर्द्धेते ह्येते पद्मसरसीइव॥ तदिदं वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोर्द्वंद्वं॥ तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां संपादने साधनमाह॥ तस्माद्राघव यत्नेन पौरुषेण विवेकिना॥ भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेदिति॥ पौरुषो यत्नः केनाप्युपायेनावश्यं संपादयिष्यामीत्येवंविधोत्साहरूपो निर्बंधः विवेको नाम विभज्यनिश्चयः॥ तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनं मनोनाशस्य योगः॥ वासनाक्षयस्य प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति॥ भोगेच्छायाः स्वल्पाया अभ्युपगमे हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्द्धते इति न्यायेनातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वाद् दूरीकृत इत्युक्तं॥ ननु पूर्वत्र विविदिसंन्यासस्य तत्त्वज्ञानफलं विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिरिति व्यवस्थिता वर्णिता॥ तथाच सति प्रथमतः तत्त्वज्ञानं संपाद्य पश्चाद्विद्वत्संन्यासं कृत्वा जीवतः स्वस्य बंधरूपयोर्वासनामनोवृत्त्योर्विनाशः संपादनीय इति प्रतिभाति॥ अत्र तु तत्त्वज्ञानादीनां सहैवाभ्यासो नियम्यते॥ अतः पूर्वोत्तरविरोध इति चेत्॥ नायं दोषः॥ प्रधानोपसर्जनभावेन व्यवस्थोपपत्तेः॥ विविदिषासंन्यासिनस्तत्त्वज्ञानं प्रधानं मनोनाशवासनाक्षयावुपसर्जनीभूतौ॥ विद्वत्संन्यासिनस्तु तद्द्वैपरीत्यं अतः सहाभ्यासः उभयत्राप्यविरुद्धः॥ नच तत्त्वज्ञानोत्पत्तिमात्रेण कृतार्थस्य किमुत्तरकालीनेनाभ्यासप्रयासेनेति शंकनीयं जीवन्मुक्तिप्रयोजननिरूपणेन परिहरिष्यमाणत्वात्॥ ननु विद्वत्संन्यासिनो वेदनसाधनश्रवणाद्यनुष्ठानवैकल्यादेदनस्य च स्वरूपेण कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुमशक्यत्वासानुष्ठेयत्वात्॥ उपस

जीनेनाप्युत्तरकालीनोभ्यासः कीदृश इति चेत्॥ केनापिद्वारेण पुनः
पुनस्तत्वानुस्मरणमिति ब्रूमः॥ तादृशश्चाभ्यासो लीलोपाख्याने द
र्शितः॥ तच्चिंतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं॥ एतदेकपरत्वंच
ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाः॥ सर्गादावेवनोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येवतत्सदा
॥इदं जगदहंचेति बोधाभ्यासं विदुः परमिति॥ ननु मनोनाशवास
नाक्षयाभ्यासावपि तत्रैव दर्शितौ॥ अत्यंताभावसंपत्तौ ज्ञातुर्ज्ञेय
स्यवस्तुनः॥ युक्त्या शास्त्रैर्यतंते ये ते तत्राभ्यासिनः स्थिता इति॥ ज्ञा
तृज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसंपत्तिः स्वरूपेणाप्यप्रतीतिरत्यंता
भावसंपत्तिर्मुक्तिर्योगः सोयं मनोनाशाभ्यासः॥ दृश्यासंभवबो
धेन रागद्वेषादितानवे॥ रतिर्नवोदिता यासौ ब्रह्माभ्यासः स उच्य
ते॥ सोयं वासनाक्षयाभ्यासः॥ तेष्वेतेषु त्रिष्वभ्यासेषु साम्येन प्रती
यमानेषु प्रधानोपसर्जनभावेन न विवेक्तुं शक्यत इति चेत्॥ मैवं
॥प्रयोजनानुसारेण विवेक्तुं शक्यत्वात्॥ मुमुक्षोः पुरुषस्य जीव
न्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्चेति द्वयं प्रयोजनं॥ अत एव विमुक्तश्च वि
मुच्यत इति श्रूयते॥ तत्र जीवतः पुरुषस्य दैवसंपदा मोक्षः॥
आसुरसंपदा बंधः॥ एतच्च षोडशाध्याये भगवताभिहितम्॥ दै
वीसंपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मतेति॥ ते च संपदौ तत्रैवाभि
हिते॥ अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः॥ दानं दमश्च
यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शां
तिरपैशुनं॥ दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलं॥ तेजः क्षमा
धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता॥ भवंति संपदं दैवीमभिजात
स्य भारत॥ दंभो दर्पोभिमानस्य क्रोधः पारुष्यमेव च॥ अज्ञानं चा
भिजातस्य पार्थ संपदमासुरीमिति॥ पुनरपि आध्याय परिसमा
प्तेरासुरसंपत्प्रपंचिता॥ तत्र अशास्त्रीयायाः स्वभावसिद्धाया
आसुरसंपदो दुर्वासनायाः शास्त्रीयया पुरुषप्रयत्नसाध्यया दैव
संपदाऽसद्वासनया क्षये सति जीवन्मुक्तिर्भवति॥ वासनाक्षयव
न्मनोनाशस्यापि जीवन्मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते॥ मन एव मनुष्याणां
कारणं बंधमोक्षयोः॥ बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतं॥

यतोनिर्विषयस्यास्यमनसोमुक्तिरिष्यते॥अतोनिर्विषयंनित्यंमनः।
कार्यंमुमुक्षुणा॥निःसंगविषयासंगंसन्निरुद्धंमनोहृदि।यदाया
त्युन्मनीभावंतदातत्परमंपदं॥तावदेवनिरोद्धव्यंयावद्धृदिगतं
क्षयं॥ एतज्ज्ञानंच ध्यानंच शेषोन्यायस्यविस्तरइति॥बंधोद्वि
विधः॥तीव्रोमृदुश्च॥तत्रासुरसंपत्त्याःसाक्षादेवक्लेशहेतुत्वात्तीव्रो
बंधः॥द्वैतमात्रप्रतीतिस्तुस्वयमक्लेशरूपत्वादासुरसंपदुत्पाद
कत्वाच्चमृदुबंधः॥तत्रवासनाक्षयेणतीव्रबंधएवनिवर्त्यते॥म
नोनाशेनतूभयं॥नहिमनोनाशेनैवालंवासनाक्षयस्तुनिरर्थक
इतिचेत्॥नभोगहेतुनाप्रबलेनप्रारब्धेनमुत्थापितेमनसिवास
नाक्षयस्यतीव्रबंधनिवारणार्थत्वात्॥भोगस्यमृदुबंधेनाप्युपप
त्तेः॥तामसवृत्तयस्तीव्रबंधःसात्विकराजसवृत्तिद्वयंमृदुबंधः॥
एतच्च॥दुःखेष्वनुद्विग्नमनाःसुखेषुविगतस्पृहइत्यत्रस्पष्टीकृ
तं॥एवंचसतिमृदुबंधस्याप्युपेयत्वात्तीव्रबंधस्यवासनाक्षये
णैवनिवृत्तेरनर्थकोमनोनाशइतिचेन्न॥दुर्बलप्रारब्धापादिता
नामवश्यंभाविभोगानांप्रतीकारार्थत्वात्॥तादृग्भोगस्यप्रतीका
रनिवर्त्यत्वमभिप्रेत्येदमाहुः॥अवश्यंभाविभावानांप्रतीकारोभ
वेद्यदि॥तदादुःखैर्नलिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिराइति॥तदेवंजी
वन्मुक्तिंप्रतिवासनाक्षयमनोनाशयोःसाक्षात्साधनत्वात्प्राधा
न्यं॥तत्त्वज्ञानंतुतयोरुत्पादनेनव्यवहितत्वादुपसर्जनं॥तत्त्व
ज्ञानस्यवासनाक्षयहेतुत्वंबहुशःश्रुतौश्रूयते॥ज्ञात्वादेवंसर्व
पाशापहानिःक्षीणैःक्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः॥अध्यात्मयोगा
धिगमेनदेवंमत्वाधीरोहर्षशोकौजहाति॥तरतिशोकमात्म
वित्॥तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः॥ज्ञात्वादेवंमु
च्यतेसर्वपाशैरिति॥मनोनाशहेतुत्वंचतत्त्वज्ञानस्यश्रुतिसिद्धं
॥विद्यादशामभिप्रेत्येदंश्रूयते॥यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्के
नकंपश्येत्केनकंजिघ्रेदित्यादि॥गौडाचार्याश्चाहुः॥आत्मस
त्यानुबोधेननसंकल्पयतेयदा॥अमनस्तांतदायातिग्राह्याभा
वेतदग्रहमिति॥जीवन्मुक्तेर्वासनाक्षयमनोनाशावेवविदेह

मुक्तेः साक्षात्साधनत्वाज्ज्ञानं प्रधानं॥ ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते ये-
न मुच्यते इति स्मृतेः॥ केवलस्यात्मनो भावः कैवल्यं देहादिरहित-
त्वं तच्च ज्ञानादेव प्राप्यते। सदेहस्याज्ञानकल्पितत्वेन ज्ञानैकनि-
वर्त्यत्वात् ज्ञानादेवेति एवकारेण कर्मव्यावृत्तिः॥ न कर्मणा न प्र-
जयेति श्रुतेः॥ यस्तु ज्ञानशास्त्रमनभ्यस्य यथासंभवं वासनाक्षय-
मनोनाशावभ्यस्य सगुणं ब्रह्मोपास्ते न तस्य कैवल्यमस्ति लिंग-
देहस्यानपायात्॥ अत एवकारेण तावपि व्यावर्त्येते॥ येन मुच्यत
इत्यस्यायमर्थः॥ येन ज्ञानमापितत्वेन केवलत्वेन कृत्स्नसंबंधा-
द्विमुच्यत इति॥ बंधश्चानेकविधः॥ अविद्याग्रंथिर्ब्रह्मत्वं॥ हृ-
दयग्रंथिः संशयाः॥ कर्माण्यसर्वकामत्वं मृत्युः पुनर्जन्मेति॥ आदि-
शब्दैस्तत्र तत्र व्यवहारात्॥ अज्ञानत एते बंधाः सर्वे ज्ञाननिवर्त्याः
॥ तथा च श्रुतयः॥ एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रंथिं विकि-
रतीह सोम्य॥ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति॥ भिद्यते हृदयग्रं॰ परावरे॥
यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्॥ सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह॥ तमे-
वं विदित्वाति मृत्युमेति॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शु-
चिः॥ स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते॥ य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मी-
ति स इदं सर्वं भवतीत्यादीन्यसर्वत्वादिबंधनिवृत्तिपराणि वाक्या-
न्यत्रोदाहरणीयानि॥ सेयं विदेहमुक्तिर्ज्ञानोत्पत्तिसमकालीना
ज्ञेया॥ ब्रह्मण्यविद्यारोपितानामेतेषां बंधानां विद्यया विनाशे स-
ति पुनरुत्पत्त्यसंभवादनुभवाच्च॥ तदेतद्विद्यासमकालत्वं भाष्य-
कारः समन्वयसूत्रे प्रपंचयामास॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्ले-
षविनाशौ तद्व्यपदेशादिति॥ ननु वर्त्तमानदेहपातानंतरं भाविनी-
विदेहमुक्तिरिति बहवो वर्णयंति॥ तथा च श्रुतिः तस्य तावदेव चि-
रं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति॥ वाक्यवृत्तावप्युक्तम्॥ प्रारब्ध-
कर्मवेगेन जीवन्मुक्तो यदा भवेत्॥ किंचित्कालमनारब्धकर्मबंध-
स्य संक्षये॥ निरस्तातिशयानंदं वैष्णवं परमं पदं॥ पुनरावृत्तिरहि-
तं कैवल्यं प्रतिपद्यत इति॥ सूत्रकारोऽप्याह॥ भोगेन त्वितरे क्षपयि-
त्वा संपद्यत इति॥ इतरे आरब्धपुण्यपापे॥ वसिष्ठोऽप्याह॥ जीवन्मु-

क्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ॥ विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पं
दतामिवेति ॥ नायं दोषः ॥ विवक्षाविशेषेण मतद्वयस्याविरोधात् ॥
विदेहमुक्तिरित्यत्रेत्यनेन देहशब्देन कृत्स्नदेहजातं विवक्षितत्वा
द्बहुभिर्वर्णितं ॥ अस्माभिस्तु भाविदेहमात्रविवक्षया उच्यते तदना
रंभायैव ज्ञानसंपादनात् ॥ अयं तु देहः पूर्वमेवारब्धः अतो ज्ञानेना
पि नास्यारंभो वारयितुं शक्यते ॥ एतद्देहनिवृत्तिरपि न ज्ञानफलं ॥ अ
ज्ञानिनामपि आरब्धकर्मक्षये तन्निवृत्तेः तर्हि वर्त्तमान लिंगदेह
निवृत्तिर्ज्ञानफलमस्तु ज्ञानमंतरेण तदनिवृत्तेरिति चेत् ॥ न सत्यपि ज्ञा
ने जीवन्मुक्ते तन्निवृत्त्यभावात् ॥ ननु ज्ञानस्य कंचित्कालं प्रारब्धक
र्मणा प्रतिबद्धत्वेनानिवर्त्तकत्वेपि प्रतिबंधक्षये लिंगदेहनिवर्तक
त्वं भविष्यतीति चेत् ॥ न पंचपादिकाचार्येण यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव नि
वर्तकमिति उपपादितत्वात् ॥ तर्हि लिंगदेहनिवृत्तेः किं साधनमि
ति चेत् सामग्रीनिवृत्तिरिति ब्रूमः ॥ द्विविधं हि कार्यनिवर्त्तकं ॥ विरो
धिसद्भावः सामग्रीनिवृत्तिश्चेति ॥ तद्यथा विरोधिना वायुना तैलव
र्तिसामग्रीनिवृत्त्या वा दीपो निवर्तते ॥ लिंगदेहस्य साक्षाद्विरोधिनं न
पश्यामः ॥ सामग्री हि द्विविधा ॥ प्रारब्धमनारब्धं चेति ॥ ताभ्यामुभाभ्या
मज्ञानिनां लिंगदेह इहामुत्र चावतिष्ठते ॥ ज्ञानिनां त्वनारब्धस्य ज्ञाने
न निवृत्तेः प्रारब्धस्य च भोगेन निवृत्तेः तैलवर्तिरहितदीपवत्सामग्री
निवृत्त्या लिंगदेहो निवर्त्तते अतो तन्निवृत्तिर्न ज्ञानफलं ॥ ननु अनेन
न्यायेन भाविदेहानारंभोपि ज्ञानफलं ॥ तथाहि किमनारंभ एव
हि फलं किं वा तत्प्रतिपालनं ॥ नाद्यः ॥ तस्य प्रागभावरूपत्वेनानादि
सिद्धत्वात् ॥ न द्वितीयः अनारब्धकर्मरूपसामग्रीनिवृत्त्यैव भावि
देहारंभप्रागभावप्रतिपालनसिद्धेः न च तन्निवृत्तिः फलं ॥ अवि
द्यानिवृत्तेरेव विद्याफलत्वात् नैष दोषः ॥ भाविजन्मानारंभादी
नां विद्याफलत्वस्य प्रामाणिकत्वात् ॥ यस्माद्भूयो न जायत इत्युदा
हृताः श्रुतयस्तत्र प्रमाणं ॥ न च ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति
न्यायेन विरोधः ॥ अज्ञानसहभावनियतानामब्रह्मत्वादीनामज्ञा
नशब्देन पंचपादिकाचार्यैर्विवक्षितत्वात् ॥ अन्यथानुभववि

रोधात्॥अनुभूयतेह्यज्ञाननिवृत्तिवदब्रह्मत्वादिनिवृत्तिरपितस्माज्ज्ञा
विदेहराहित्यलक्षणाविदेहमुक्तिर्ज्ञानसमकालीना॥तथाचया
ज्ञवल्क्यवचनंश्रूयते॥अभयंवैजनकप्राप्तोसीतिएतावदरे
खल्वमृतत्वमितिच॥श्रुत्यंतरेपि॥तमेवंविद्वानमृतइहभवतीति
यद्युत्पन्नेपितत्त्वज्ञाने तत्फलभूताविदेहमुक्तिस्तदानीनभवेत्
॥अथोच्येतकालांतरेचभवेत्॥तदाज्यो तिष्टोमादाविवज्ञानज
न्यमपूर्वंकिंचित्कल्प्येत॥तथाचकर्मशास्त्रएवज्ञानशास्त्रमंतर्भवे
त्॥अथोच्येतमंत्रादिप्रतिबद्धाग्निवत्प्रारब्धप्रतिबद्धंज्ञानंकालां
तरेविदेहमुक्तिंदास्यतीतिमैवंअविरोधात्॥नह्यस्मदभिमताभा
विदेहात्यंताभावलक्षणाविदेहमुक्तिर्वर्तमानदेहमात्रस्यापक
त्वेनप्रारब्धेनविरुध्यते॥येनप्रतिबध्येत॥किंचक्षणिकत्वेनकालां
तरेस्वयमविद्य मानंज्ञानंकथंमुक्तिंदद्यात्॥ज्ञानांतरंचरमब्र
ह्मसाक्षात्कारलक्षणमुत्पत्स्यतइतिचेत्॥नसाधनाभावात्॥प्र
तिबंधकप्रारब्धनिवृत्तैवसद्गुरुशास्त्रदेहेंद्रियाद्यशेषजगत्प्र
तिभानिवृत्तेःकिंतत्साधनंस्यात्॥तर्हिभूयश्चांतेविश्वमायानिवृ
त्तिरित्यस्याःश्रुतेःकोर्थइतिचेत्॥आरब्धांतेनिमित्ताभावाद्देहें
द्रियाद्यशेषनैमित्तिकनिवृत्तिरित्येवार्थः॥ततोभवदभिमतावर्तमा
नदेहराहित्यलक्षणाविदेहमुक्तिःपश्चाद्भवतुदेहपातानंतरं॥अ
स्मदभिमतातुज्ञानसमकालीनैव॥एतदेवाभिप्रेत्यभगवान्शेषआ
ह॥तीर्थेश्वपचगृहेवानष्टस्मृतिरपित्यजन्देहं॥ज्ञानसमकालमे
वकैवल्यंयातिहतशोकइति॥तस्माद्विदेहमुक्तौसाक्षात्साधनस्य
तत्वज्ञानस्यप्रधानत्वमुपपन्नंवासनाक्षयमनोनाशयोर्ज्ञानसाध
नत्वेनव्यवहितत्वादुपसर्जनत्वं॥आसुरवासनाक्षयकारिण्यादे
ववासनयाज्ञानसाधनत्वंश्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते॥शांतोदांतउप
रतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीतिश्रुतिः॥स्मृ
तिरपि॥अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं॥आचार्योपास
नंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएव
च॥जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥असक्तिरनभिष्वंगः

पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ मयि चा
नन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंस
दि ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमिति प्रो
क्तमज्ञानं यदतोन्यथेति ॥ अन्यस्मिन्नहं बुद्धिरभिषंगः ॥ ज्ञायतेऽ
नेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनमित्यर्थः ॥ मनोनाशस्यापि ज्ञानसाध
नत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धं ॥ ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति श्रु
तिः ॥ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति च
प्रत्यगात्मसमाधिप्राप्त्या देवं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ यं विनिद्रा जितश्वासाः सं
तुष्टाः संयतेंद्रियाः ॥ ज्योतिः पश्यंति युंजानास्तस्मै विद्यात्मने नम
इति स्मृतिः ॥ तदेवं तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां विदेह   मुक्तिजीवन्मु
क्तिवशाद्गुणप्रधानोपसर्जनभावव्यवस्था सिद्धा ॥ ननु विविदिषा
संन्यासिना संपादितानामेतेषां किं विद्वत्संन्यासादूर्ध्वमनुवृत्तिमा
त्रं किं वा पुनरपि संपादनप्रयत्नोपेक्षितः ॥ नाद्यः ॥ तत्त्वज्ञानस्येवा
नयोरप्ययत्नसिद्धत्वे प्राधान्यप्रयुक्तादराभावप्रसंगात् ॥ न द्विती
यः ॥ इतरयोरिव ज्ञानस्यापि यत्नसापेक्षत्वे सत्युपसर्जनत्वप्रसु
क्तौ दासीन्याभावप्रसंगात् ॥ नायं दोषः ॥ ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रमितर
योर्यत्नसाध्यत्वमित्यंगीकारात् ॥ तथा हि ॥ विद्याधिकारी हि द्वि
धः ॥ कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्चेति ॥ तत्रोपास्यसाक्षात्कारपर्यंता
मुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने   प्रवर्तेत तदा वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृ
ढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं विद्वत्संन्यासजीवन्मुक्ती स्वत एव सिध्यतः ॥ ता
दृश एव शास्त्राभिमतो मुख्यो विद्याधिकारी ततस्तं प्रति शास्त्रेषु स
होपन्यासात् ॥ स्वस्वरूपेण विविक्तावपि विद्वत्संन्यासविविदि
षासंन्यासौ संकीर्णौ विवभासेते ॥ इदानींतनास्तु प्रायेण कृतोपा
स्तिमप्रवैवौत्सुक्यमात्रात्सहसा विद्यायां प्रवर्त्तंते वासनाक्षयमनोना
शौ च तात्कालिकौ संपादयंति तावता श्रवणमनननिदिध्यासना
नि निष्पद्यंते ॥ तैश्च दृढाभ्यस्तैर्ज्ञानसंशयविपर्ययनिरासात्त
त्त्वज्ञानं सम्यगुदेति ॥ उदितस्य ज्ञानस्य बाधकप्रमाणाभावान्निवृ
त्ताविद्यायाः पुनरुत्पत्तिकारणाऽभावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यं वा

सनाक्षयमनोनाशौतुदृढाभ्यासाभावाद्योगमदेनप्रारब्धेनतदात
दाबाध्यमानत्वाच्च॥सवातप्रदेशदीपवत्सहसानिवर्तेते॥तथा
चवसिष्ठः॥पूर्वैर्भ्यस्तुप्रयत्नेभ्योविषमोयंहिसंमतः॥दुःसाध्यो
वासनात्यागःसुमेरून्मूलनादपीति॥अर्जुनोपि॥चंचलंहिमनः
कृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं॥तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्कर
मिति॥तस्मादिदानींतनानांविद्वत्संन्यासिनांज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रं॥
वासनाक्षयमनोनाशौतुप्रयत्नसंपाद्याविति स्थितं॥ननुकेयंवा
सनातस्याःक्षयाययतितव्यमितिचेत्॥ तत्स्वरूपमाह॥वसिष्ठः॥
दृढभावनयात्यक्तपूर्वापरविचारणम्॥यदादानंपदार्थस्यवास
नासाप्रकीर्तिता॥भावितंतीव्रसंवेगादात्मनायत्तदेवसः॥भवत्या
शुमहाबाहोविगतेतरसंस्मृतिः॥तादृक्रूपोहिपुरुषोवासनावि
वशीकृतः॥संपश्यतियदेवैतत्सद्वस्त्वितिविमुह्यति॥वासनावे
गतोवश्यात्स्वरूपंप्रनहातितत्त्वतः॥भ्रांतंपश्यतिदुर्दृष्टिःसर्वंमदव
शादिवेति॥प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंच०असत्यमप्रविष्टंते०एतांदृष्टिम
वष्टभ्य०॥अत्रचसर्वस्वदेशाचारभाषाकुलधर्मभेदतद्गतापशब्द
सुशब्दादिषुप्राणिनामभिनिवेशः॥सामान्यतउदाहरणंविशेष॥
स्तुभेदात्तुक्त्वापश्चादुदाहरणमः॥यथोक्तांवासनामभिप्रेत्यबृहदा
रण्यकेश्रूयते॥सयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतित
त्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइति॥वासनाभेदोवा॥
ल्मिकिनादर्शितः॥वासनाद्विविधाप्रोक्ताशुद्धाचमलिनातथा॥
मलिनाजन्महेतुःस्याच्छुद्धाजन्मविनाशिनी॥अज्ञानसुघना॥
काराघनाहंकारशालिनी॥पुनर्जन्मकरीप्रोक्तामलिनावासना
बुधैः॥पुनर्जन्मांकुरंत्यक्त्वास्थितासंभ्रष्टबीजवत्॥देहार्थंध्रि
यतेज्ञातज्ञेयाशुद्धेतिचोच्यतइति॥देहादीनांपंचकोशानांत
त्साक्षिणश्चिदात्मनश्चभेदावरकमज्ञानंतेनसुष्ठुघनीभूतआ
काशोयस्याःसेयमज्ञानसुघनाकारा॥यथाक्षीरंतक्रमेलनेनघ
नीभवतियथाविलीनंघृतमत्यंतशीतलप्रदेशेचिरमवस्थापि
तंसुष्ठुघनीभवतितथावासनाद्रष्टव्या॥घनीभावश्चात्रभ्रांति

परंपरातांचासुरसंपद्विवरणेभगवानाह॥प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचेतिषो।
डशाध्यायोक्तश्लोकत्रयक्रमेणपठित्वाऽग्रेपठनीयम्॥काममाश्रि
त्यदुष्पूरंदंभमानमदान्विताः॥मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तंते
शुचिव्रताः॥चिंतामपरिमेयांचप्रलयांतामुपाश्रिताः॥कामोपभो
गपरमाएतावदितिनिश्चिताः॥आशापाशशतैर्बद्धाःकामक्रोध
परायणाः॥ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयानिति॥धनाहं
कारश्चतत्रैवोदाहृतः॥इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथं॥
इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनं॥असौमयाहतःशत्रुर्हनि।
ष्येचापरानपि॥ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखी॥आढ्यो
भिजनवानस्मिकोन्योस्तिसदृशोमया॥यक्ष्येदास्यामिमोदिष्ये
इत्यज्ञानविमोहिताः॥अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमावृताः
प्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेशुचाविति॥एतेनपुनर्जन्म।
कारत्वमुदाहृतंभवति॥तच्चजन्मकारत्वंपुनःप्रपंचितम्॥आत्म
संभाविताःस्तब्धाधनमानमदान्विताः॥यजंतेनामयज्ञैस्तेदंभे
नाविधिपूर्वकं॥अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः॥
मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोभ्यसूयकाः॥तानहंद्विषतःक्रूरान्सं
सारेषुनराधमान्॥क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु॥आ
सुरीयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि॥मामप्राप्यैवकौंतेयत
तोयांत्यधमांगतिमिति॥शुद्धवासनातुज्ञातज्ञेया॥ज्ञेयस्वरू
पंत्रयोदशाध्यायेभगवानाह॥ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वा
मृतमश्नुते॥अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते॥सर्वतःपा
णिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं॥सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्य।
तिष्ठति॥सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितं॥असक्तंस
र्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच॥बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेव
च॥सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत्॥अविभक्तंचभू
तेषुविभक्तमिवचस्थितं॥भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णु
च॥ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यतइति॥अत्रतट
स्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामवगंतुंसोपाधिकनिरुपाधिक

स्वरूपद्वयमुपन्यस्तम्॥कदाचित्संबंधिसद्व्यावर्त्तकमपि तत्तटस्थ
लक्षणं॥यथाकाकवद्देवदत्तगृहं॥तथाकालत्रयसंबंधिसद्व्यावर्त्त
कमपितत्स्वरूपलक्षणं॥यथाप्रकृष्टप्रकाशश्चंद्रइति॥ननुसम्यक्
पूर्वापरविचारत्त्वंवासनालक्षणमुक्तं॥ज्ञेयज्ञानंचविचारजन्यम्
अतोनतस्यांतल्लक्षणमस्ति॥मैवं॥लक्षणेदृढभावनयेत्युक्तत्वा
त्॥यथाबहुषुजन्मसुदृढभावितत्वेनास्मिन्जन्मनिविनैवपरोपदे
शमहंकारममकारकामक्रोधादयोमलिनवासनाउत्पद्यंते॥त
थाप्राथमिकस्यबोधस्यविचारजन्यत्वेपिदीर्घकालनैरंतर्यसत्का
रभावितत्वेपश्चाद्वाक्ययुक्तिपरामर्शमंतरेणैवपुरोवर्त्तिघटादि
वत्सहसातत्त्वंपरिस्फुरति॥तादृश्यास्तुबोधानुवृत्त्यासहितइंद्रिय
व्यवहारःशुद्धवासनासाचदेहजीवनमात्रायोपयुज्यते॥नतुदं
भदर्पाद्यासु—रसंपदुत्पादनाय॥नापिजन्मांतरहेतुधर्माधर्मो
त्पादनाय॥यथासंभृष्टानिव्रीह्यादिबीजानिकुसूलपूरणमात्रा
त्रायोपयुक्तानि॥नतुरुचिकरान्नायनापिसस्यनिष्पत्तयेतद्वत्
मलिनाचवासनात्रिविधा॥लोकवासनाशास्त्रवासनादेहवासना
चेति॥सर्वेजनायथानिंदंतियथाचस्तुवंतितथैवसर्वदाचरिष्या
मीत्यभिनिवेशोलोकवासना॥तस्याश्चसंपादयितुमशक्यत्वात्
मलिनत्वं॥तथाहिकोन्वस्मिन्सांप्रतंलोकेगुणवान्कश्चवीर्यवा॥
नित्यादिनाबहुधावाल्मीकिःपप्रच्छ॥इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामोना
मजनैःश्रुतइत्यादिनामस्युत्तरंनारदोददौ॥तादृशस्यापिरामस्य
पातिव्रत्यशिरोमणिभूतायाःजगन्मातुःसीतायाश्चश्रोतुमशक्यो
जनापवादःसंप्रवृत्तःकिमुवक्तव्यमन्येषां॥तथादेशविशेषेणप
रस्परंनिंदाबहुलमुपलभ्यते॥दाक्षिणात्यैर्विप्रैरौत्तरीयावेदविदो
विप्रामांसभक्षणानिंद्यंते॥औत्तरेयैश्चमातुलसुतोद्वाहिनोमात्रा
सुमृद्भांडवाहिनोदाक्षिणात्यानिंद्यंते॥बह्वृचाआश्वलायनशा
खांकण्वशाखाध्याःप्रशस्तांमन्यंते॥वाजसनेयिनस्तुवैपरीत्येन॥
एवंस्वस्वकुलगोत्रबंधुवर्गेष्टदेवतादिप्रशंसापरकीयनिंदाचवि
द्वांसमारभ्यआंगनागोपालंसर्वत्रप्रसिद्धा॥एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥

सुचिःपिशाचोविचलोविचक्षणःक्षमोप्यशक्तोवलवांश्चदुष्टः॥नि
श्चितचोरःसुभगोपिकामीकोलोकमाराधयितुंसमर्थइति॥विद्य
तेनखलुकश्चिदुपायःसर्वलोकपरितोषकृतोयः॥सर्वथास्वहि
तमाचरणीयंकिंकरिष्यतिजनोवहुजल्पइति॥लोकवासनाया
मलिनत्वमभिप्रेत्ययोगीश्वरस्यतुल्यनिंदास्तुतित्वंमोक्षशास्त्रेषु
वर्णितं॥शास्त्रवासनात्रिविधा॥पाठव्यसनंशास्त्रव्यसनमनुष्ठान
व्यसनंचेति॥पाठव्यसनंभरद्वाजेवगम्यते॥सहिपुरुषायुषत्रयेण
वहून्वेदानधीत्येंद्रेणचतुर्थायुषिप्रलोभितस्तत्रापिपरिशिष्टवेदा
ध्ययनायमोक्षंचकार॥तस्मापिपाठस्याशक्यत्वान्मलिनत्वम्॥
तांचाशक्तिमिंद्रःप्रतिबोध्यपाठान्निवर्त्यततोप्यधिकायपुरुषा
र्थायसगुणब्रह्मविद्यामुपदिदेशतदेतत्सर्वंतैत्तिरीयब्राह्मणेद्र
ष्टव्यं॥भरद्वाजोह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास॥तंहजीर्णंस्थ
विरंशयानं॥इन्द्रउपव्रज्योवाच॥भरद्वाजाय॥तेचतुर्थमायुर्दद्यां
॥किमनेनकुर्यादिति॥ब्रह्मचर्यमेवैनेनचरेयमितिहोवाच॥तंहत्रि
गिरिरूपानविज्ञातानिवदर्शयांचकार॥तेषांहैकैकस्मान्मुष्टिना
ददे॥सहोवाच॥भरद्वाजेत्यामंत्र्यावेदावाएते॥सासुज्यंय्या॥तथै
वात्यंतिकपुरुषार्थाभावात्॥वहुशास्त्रव्यसनस्यमालिन्यंकावषे
यगीतायामुपलभ्यते॥कश्चिन्मुनिर्दुर्वासावहुविधशास्त्रपुस्तक
भारैःसहमोक्षशास्त्रेषुवर्णितमहादेवंनमस्कर्तुमागत्यतत्सभायां
मुनिनारदेनभारवाहीगर्दभसाम्यमापादितःकोपात्पुस्तकानिल
वणार्णवेपरित्यज्यमहादेवेनात्मविद्यायांप्रवर्तितइति॥आत्मवि
द्यानंत— मुर्खस्यगुरुकारुण्यरहितस्यनवेदशास्त्रमात्रेणोत्पद्य
ते॥तथाचश्रुतिः॥नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानवहुना॥
श्रुतेनेति॥अन्यत्राप्युक्तम्॥वहुशास्त्रकथाकंथारोमंथेनवृथैव
किं॥अन्वेष्टव्यंप्रयत्नेनतत्त्वज्ञैर्ज्योतिरांतरमिति॥अधीत्यचतुरो
वेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः॥ब्रह्मतत्त्वंनजानातिदर्वीपाकरसं
यथेति॥नारदश्चतुःषष्टिविद्याकुशलोपिअनात्मवित्त्वेनानुतप्तः
सनत्कुमारमुपससादेतिछंदोगाअधीयंते॥अनुष्ठानव्यसनंवि

ष्णुपुराणेनिदाघस्योपलभ्यते॥वासिष्ठपुराणेदाशूरस्यनिदाघोऋभु
णापुनःपुनर्बोध्यमानोपिकर्मश्रद्धाजाड्यंचिरंनजहौ॥दाशूरस्या
संतश्रद्धाजाड्येनानुष्ठानायशुद्धप्रदेशंभूमौनक्वाप्युपलेभे॥अ
स्मास्वकर्मवासनायाःपुनर्जन्महेतुत्वान्मलिनत्वं॥तथाचाथर्वणि
काअधीयंते॥प्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेषु
कर्म॥एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियंति॥अ
विद्यायामंतरेवर्त्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः॥जघन्यमा
नाःपरियंतिमूढाअंधेनैवनीयमानायथांधाः॥अविद्यायांबहुधा
वर्त्तमानावयंकृतार्थाइत्यभिमान्यंतिबालाः॥यत्कर्मिणोनप्रवेद
यंतिरागात्तेनातुराःक्षीणलोकाश्च्यवंते॥इष्टापूर्त्तंमन्यमानावरि
ष्ठंनान्यच्छ्रेयोवेदयंतेप्रमूढाः॥नाकस्यपृष्ठेतेसुकृतेनुभूत्वेमंलोकं
हीनतरंवाविशंतीति॥भगवताप्युक्तं॥यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदं
त्यविपश्चितः॥वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः॥कामात्मा
नःस्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदां॥क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यग
तिंप्रति॥भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसां॥व्यवसायात्मि
काबुद्धिःसमाधौनविधीयते॥त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभ
वार्जुन॥निर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान्॥यावान
र्थउदपानेसर्वतःसंप्लुतोदके॥तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्य
विजानतइति॥दर्पहेतुत्वाच्छास्त्रीयवासनायांमलिनत्वम्॥श्वे
तकेतुर ल्पेनैवकालेनसर्वान्वेदानधीत्यदर्पेणपितुरपिपुरतो
ऽविनयंचकारेतिछंदोगाःषष्ठाध्यायेपठंति॥तथाबालाकिःक
श्चिदुपासनांनावगत्यदृप्तउशीनरादिषुबहुषुदेशेषुदिग्विजयेन
बहून्विप्रानवज्ञायकाश्यामजातशत्रुंब्रह्मविच्छिरोमणिंअनुशा
सितुंधार्ष्ट्यंचकारेति॥कौषीतकिनोवाजसनेयिनश्चाधीयंते
॥देहवासनाप्यात्मत्वगुणाधानदोषापनयनभ्रांतिभिस्त्रिविधा
॥तत्रात्मत्वंभाष्यकारउदाजहार॥देहमात्रंचैतन्यविशिष्टमात्मे
तिप्राकृतालोकायतिकाश्चप्रतिपन्नाइति॥सवाएषपुरुषोऽन्नर
समयइत्यारभ्यतस्मादन्नंतदुच्यतइत्यंतेनग्रंथेनतामेवप्राह

त्तप्रतिपत्तिं तैत्तिरीयाः स्पष्टीकुर्वंते॥ विरोचनः प्रजापतिनानुशि-
ष्टोपि स्वचित्तदोषेण देहात्मबुद्धिं दृढीकृत्यासुरेभ्यस्तथैवानुशशा-
सेति छंदोगा अष्टमोध्याये समामनंति॥ गुणाधानं द्विविधं लौ-
किकं शास्त्रीयं च॥ समीचीनशब्दादिसंपादनं लौकिकम्॥ कोम-
लध्वनिनागातुमध्येतुं वा तैलपानमरीचभक्षणादिषु लोकाः प्रय-
तंते॥ मृदुस्पर्शाय लोकाः पुष्टिकरा वौषधाहारा उपयुंजते॥ लाव-
ण्याय अभ्यंगोद्वर्तनदुकूलालंकारानुपसेवंते॥ सौगंध्याय स्रगा-
लेपने धारयंति॥ शास्त्रीयं गुणमाधातुं गंगास्नानशालिग्रामतीर्था-
दिकं संपादयंति॥ दोषापनयनं चिकित्सकोक्तैरौषधैर्मुखादिप्र-
क्षालनेन च लौकिकं शौचाचमनाभ्यां वैदिकमित्युभयविधम्॥
अस्याश्च देहवासनाया मालिन्यं वक्ष्यते॥ देहस्यात्मत्वं तावद-
प्रामाणिकत्वादशेषदुःखहेतुत्वाच्च मलिनत्वम्॥ अस्मिंश्चार्थे पू-
र्वाचार्यैः सर्वैरपि पराक्रांतं॥ गुणाधानं च प्रायेण न पश्यामः प्रसि-
द्धा एव गायका अध्यापकाश्च प्रयतमाना अपि बहवो ध्वनिसौष्ठ-
वं न लभंते॥ मृदुस्पर्शांगपुष्टिश्च न नियता॥ लावण्यसौगंध्ये अ-
पि दुकूलस्रगादिनिष्ठे न तु देहनिष्ठे॥ अत एव विष्णुपुराणेभिहि-
तं॥ मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ॥ देहे चेत्प्री-
तिमान्मूढो भविता नरकेपि सः॥ स्वदेहाशुचिगंधेन न विरज्येत यः
पुमान्॥ विरागकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यत इति॥ शास्त्रीयं च
गुणाधानं प्रबलेन शास्त्रांतरेणापोह्यते॥ न हिंस्यात्सर्वा भूतानी-
त्यस्याग्निषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेनापवादस्तदुत्सबलं शास्त्रमे-
तत्॥ यः स्वात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम
इज्यधीः॥ यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स
एव गोखरः॥ अत्यंतमलिनो देहो देही चात्यंतनिर्मलः॥ उभयोरं-
तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयत इत्यादि॥ यद्यप्यनेन शास्त्रेण दोषा-
पनयनं प्रतिन निषिध्यते न तु गुणाधानं तथापि सति विरोधिनि
प्रबलदोषे गुणाधातुमशक्य इत्यर्थाद्गुणाधानस्य प्रतिषेधः॥
अत्यंतमालिन्यं चात्र मैत्रायणीयशाखायां श्रूयते भगवन्नस्थि-

चर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माऽश्रुदूषिकादूषिते वि-
ण्मूत्रवातपित्तसंघाते दुर्गंधे निःसारेस्मिन् शरीरे किं कामोपभो-
गैरिति॥ शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविद्‌पेतं निरय इव मूत्रद्वारे-
ण निष्क्रांतमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रक-
फपित्तमज्जामेदोवसाभिः अन्यैश्चामयैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इव
वसुनेति च चिकित्सया च रोगशांतिर्न नियता शांतोपि रोगः कदाचि-
त्पुनरुदेति नवछिद्रैर्निरंतरं स्रवत्सु मलेषु रोमकूपैरसंख्यातैः स्वि-
न्ने गात्रे को नाम खेदेन प्रक्षालयितुं शक्नुयात्॥ तदुक्तं पूर्वाचार्यैः
॥ नवछिद्रकृता देहाः स्रवंति घटिका इव॥ बाह्यशौचैर्न शुध्यंति नां-
तः शौचं तु विद्यते॥ अतो देहवासना मलिना॥ तदेतन्मालिन्यमभिप्रे-
त्यैव वसिष्ठ आह॥ आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः॥ इत्ये-
को निश्चयो राम बंधायासद्विलोकनात्॥ सा कालसूत्रपदवी सा
महावीचिवागुरा॥ सासिपत्रवनश्रेणी या देहोहमिति स्थितिः॥
सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेप्युपस्थिते॥ स्प्रष्टव्या सा न भव्येन
सश्वमांसेव पुल्कसीति॥ तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमवि-
वेकिनामुपादेयत्वेन प्रतिभासमानमपि विविदिषोर्वेदनोत्प-
त्तिविरोधित्वाद्विदुषो ज्ञाननिष्ठाविरोधित्वाच्च विवेकिभिर्हेयं
॥ अत एव स्मर्यते॥ लोकवासनया जंतोः शास्त्रवासनयापि च॥
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते॥ मातुरंभाद्यासुरसंपद्रू-
पा मानसवासना तस्या नरकहेतुत्वान्मलिनमतिप्रसिद्धम्॥ अतः
केनाप्युपायेन वासनाचतुष्टयस्य क्षयः संपादनीयः॥ यथा वास-
नाक्षयः संपादनीयः तथा मनसोपि॥ न च तार्किकवन्नित्यद्र-
व्यमणुपरिमाणं मनो वैदिका अभ्युपगच्छंति॥ येन मनोनाशो दुःसंपा-
दनीयः स्यात्॥ किं तर्हि सावयवमनित्यं सर्वदा जतुसुवर्णादिवद्ब-
हुविधपरिणामार्हं द्रव्यं मनः॥ तस्य च लक्षणं प्रमाणं च वाजसने-
यिनः समामनंति॥ कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा ध-
तिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति लक्षणं॥ कामादिवृ-
त्तयः क्रमेणोत्पद्यमाना अशुषप्रत्यक्षपटादिवत्साक्षिप्रत्यक्षे-

पा॥तिस्पष्टंभासते तद्धेतुरुपादानंमनइत्यर्थः॥अन्यत्रमना अभूवन्ना
दर्शमन्यत्रमना अभूवन्नाश्रौषमिति॥मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृ
णोतीत्यादिप्रमाणं॥चक्षुःसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्तीघटःश्रो
त्रसन्निकृष्टःउच्चैःपठितावेदश्चयस्यावधानेऽसतीनप्रतीयतेअव
धानेतुप्रतीयते॥तादृशंसर्वविषयोपलब्धिसाधारणकारणमन्व
यव्यतिरेकाभ्यांप्रतीयतइत्यर्थः॥तस्मादपिपृष्ठतउपस्पृष्टोमन
साविजानातीत्येतदुदाहरणं॥यस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यांसिद्धंमनस्त
स्मात्तदेवंउदाहरणीयं॥पृष्ठभागेप्यन्येनोपस्पृष्टोदेवदत्तोविशेषेण
जानातिहस्तस्पर्शोयमंगुलिस्पर्शोयमिति॥नहितत्रचक्षुःप्रसरतित्व
गिंद्रियंतुमार्दवकाठिण्यमात्रोपक्षीणं॥तस्मान्मनएवविशेषज्ञान
कारणंपरिशिष्यते॥तच्चमननान्मनइतिचिंतनाच्चित्तमितिचाभि
धीयते॥तच्चित्तंसत्वरजस्तमोगुणात्मकंप्रकाशप्रवृत्तिमोहानां
सत्वादिकार्याणांतत्रदर्शनात् प्रकाशादीनांचगुणकार्यत्वंगुणा
तीतलक्षणेऽवगम्यते॥प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवचपांडवेत्यभि
धानात्॥सांख्यशास्त्रेपि॥प्रकाशप्रवृत्तिमोहानियमार्थाइत्युक्तं
॥प्रकाशोनामनात्रसितभास्वररूपंकिंतुज्ञानं॥सत्वात्संजायतेज्ञा
नमित्युक्तत्वात्॥ज्ञानवत्सुखमपिसत्वकार्यंतदप्युक्तं॥सत्वंसु
खेसंजयतिरजःकर्मणिभारत ॥ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसं
जयत्युतेतिसमुद्रतरंगवन्निरंतरंपरिणममानेषुगुणेषुकदाचित्क
श्चिदुद्भवति॥इतरावभिभूयेते॥तदुक्तंरजस्तमश्चाभिभूयसत्वं
भवतिभारत॥रजःसत्वंतमश्चैवतमःसत्वंरजस्तथेति॥वाध्य
वाधकतांयांतिकल्लोलाइवसागरइतिच॥तत्रतमसउद्भवेसति
आसुरसंपदुदेति॥रजसउद्भवेसतिलोकादिवासनास्तिस्रोभवं
ति॥सत्वस्योद्भवेदैवीसंपदुपजायते॥एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्॥
सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायते॥ज्ञानंयदातदाविद्याद्वि
वृद्धंसत्वमित्युतेति॥यद्यपिअंतःकरणंत्रिगुणात्मकंभासतेतत
थापिसत्वमेवास्यमनसःमुख्यमुपादानकारणं॥उपादानसह
कारिभूताअवयवाउपष्टंभकाःरजस्तमसीतुतदुपष्टंभकेअतएवज्ञा

निरोधयोगाभ्यासेन रजस्तमसोरपनीतयोः सत्त्वमेव स्वरूपं परिशि-
ष्यते॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥ तस्य चित्तमचित्तं स्यादचित्तं सत्त्वमुच्य-
तइति॥ तच्च सत्त्वं चांचल्यहेतुरजोगुणशून्यत्वादेकाग्रं॥ भ्रांति
कल्पितानात्मस्वरूपस्थूलपदार्थाकारहेतुतमोगुणशून्यत्वात्
सूक्ष्मं तत्त आत्मदर्शनयोग्यं॥ अतएव श्रुतिः॥ दृश्यते त्वग्र्यया बु-
द्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति॥ नखलु वायुना दोधूयमानेन प्रदी-
पेन मणिमुक्तादिलक्षणानि निर्धारयितुं शक्यंते॥ नापि स्थूलेन ख-
नित्रेण सूच्येव सूक्ष्मपटस्यूतिः संभवति॥ तदीदृशं सत्त्वमेव यो-
गिषु तमोगुणसहितेन रजोगुणेनोपष्टब्धं बहुविधद्वैतसंकल्पेन
चेतयमानं चित्तं भवति॥ तच्चित्तं तमोगुणाधिक्ये सत्यासुरीं संपद-
मुपचिन्वल्लीनं भवति॥ तथाह वसिष्ठः॥ अनात्मन्यात्मभावेन दे-
हभावनया तथा॥ पुत्रदारैः कुटुंबैश्च चेतो गच्छति पीनतां॥ १॥ अहं-
कारविकारेण ममतामललीलया॥ इदं ममेति भावेन चेतो गच्छति पी-
नतां॥ २॥ आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतौ॥ हेयाहेयवि-
भागेन चेतो गच्छति पीनतां॥ ३॥ स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मणियोषि-
तां॥ आपातरमणीयेन चेतो॰॥ ४॥ दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबले-
न च॥ आस्थादानेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनतां॥ ५॥ आस्थाना-
म प्रपंचे सत्यत्वबुद्धिस्तस्या आदानमंगीकारः स एव चारः गमना-
गमनक्रिया तयेति॥ तदेवं विनाशयनीययोर्वासनामनसोः स्वरू-
पं निरूपितं॥ अथ वासनाक्षयमनोनाशौ क्रमेण निरूप्येते॥ तत्र
वासनाक्षयप्रकारमाह॥ वसिष्ठः॥ बंधो हि वासनाबंधो मोक्षः
स्याद्वासनाक्षयः॥ वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज॥
मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः॥ मैत्र्यादिभावनाना-
म्नीर्गृहाणामलवासनाः॥ ता अप्यंतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्न-
पि॥ अंतः शांतः समस्नेहो भव चिन्मात्रवासनाः॥ तामप्यंतः परि-
त्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम्॥ शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि
तं त्यजेति॥ अत्र मानसवासनाशब्देन पूर्वोक्तास्तिस्रो लोकशा-
स्त्रदेहवासना विवक्षिताः॥ विषयवासनाशब्देन दंभदर्पाद्याः

सुखंयद्विवस्थिता॥मृदुलीभूतत्वेतद्विवक्षाभेदकारणे॥यद्वाशब्द
स्पर्शरूपरसगंधविषयास्तेषांकाम्यमानत्वदशाजन्यसंस्कारोमा
नसवासना॥भुज्यमानदशाजन्यःसंस्कारोविषयवासना॥अ
स्मिन्पक्षेपूर्वोक्तानांचतसृणामनयोरंतर्भावः॥अंतर्बाह्यव्यति
रेकेणवासनांतरासंभवात्॥ननुवासनापरित्यागःकथंघट
ते॥नहितासांमूर्तिरस्ति॥अस्तिचेत्॥येनसंमार्जनीसमूहितधू
लितृणवद्धस्तेनोद्धृत्यबहिस्त्यक्ष्यामः॥मैवं॥उपवासजागरण
वत्तदुपपत्तेः॥स्वभावप्राप्तयोर्भुजिक्रियानिद्रयोरमूर्तत्वेपितत्प
रित्यागरूपेउपवासजागरणेसर्वैरप्यनुष्ठीयेतेतद्वदत्राप्यस्तु॥
अद्यस्थित्वानिराहारइत्यादिमंत्रेणसंकल्पंकृत्वासावधानत्वे
नावस्थानंतत्रत्यागइतिचेदत्रापिनतद्दंडनिवारितंप्रैषमात्रेणसं
कल्प्याप्रमत्तत्वेनावस्थातुंशक्यत्वात्॥वैदिकमंत्रानधिकारि
णांतुभाषयासंकल्पोस्तु॥यदितत्रशाकसूपोदनादिसन्निधि
त्यागस्तर्ह्यत्रापिस्रक्चंदनवनितासंनिधिपरित्यागोस्तु॥अथ
तत्रबुभुक्षानिद्रालस्यादिविस्मारकैःपुराणश्रवणदेवपूजानृ
त्यगीतवादित्रादिभिश्चित्तमुपलाल्यतेतर्ह्यत्रापिमैत्र्यादिभि
स्तदुपलालयेत्॥मैत्र्यादिभिश्चपतंजलिनासूत्रिताः॥मैत्री
करुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभाव
नातश्चित्तप्रसादनमिति॥चित्तंहिरागद्वेषपुण्यपापैःकलुषी
क्रियते॥रागद्वेषौपतंजलिःसूत्रयामास॥सुखानुशयीरागः॥दुः
खानुशयीद्वेषइति॥स्नेहात्स्वेनानुभूयमानंसुखमनुशेतेकश्चि
द्धीवृत्तिविशेषःसुखजातंसर्वंमेभूयादिति॥तच्चदृष्टादृष्टसाम
ग्र्यभावान्नसंपादयितुंशक्यं॥अतःसरागश्चित्तंकलुषीकरोति॥
यदासुखिप्राणिषुअयंमैत्रीभावयेत्॥सर्वेप्येतेसुखिनःमदीयाइ
तितदातत्सुखंस्वकीयमेवसंपन्नमितिभावयतस्तत्ररागोनिवर्त
ते॥यथास्वस्यराज्याभावेपिपुत्रादिराज्यमेवस्वकीयंतद्वत्॥नि
वृत्तेचरागेवर्षास्वतीतासुशरत्सरिदिवचित्तंप्रसीदति॥तथादुःख
मनुशेतेकश्चित्प्रत्ययः॥ईदृशंदुःखंसर्वदामेमाभूदितितच्चशत्रु

व्याघ्रादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यं॥ न च सर्वे दुःखहेतवो हंतुं श
क्यंते॥ ततः स द्वेषः स हृदयं दहति॥ यदा स्वस्येव परेषां सर्वेषां
प्रतिकूलं दुःखं न भूयादिति॥ अनेन प्रकारेण करुणां दुःखिप्रा
णिषु भावयेत्तदा वैर्यादिषु द्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति॥ अतः स्म
र्यते॥ प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा॥ आत्मौपम्येन
भूतानां दयां कुर्वंतु मानवा इति॥ तत्प्रकारं महांतो दर्शयंति॥ स
र्वेत्र सुखिनः संतु सर्वे संतु निरामयाः॥ सर्वे भद्राणि पश्यंतु माक
श्चिद्दुःखमाप्नुयात् इति॥ तथा प्राणिनः स्वभाव एव पुण्यं नानुतिष्ठं
ति पापं त्वनुतिष्ठंति॥ तदाहुः॥ पुण्यस्य फलमिच्छंति पुण्यं नेच्छं
ति मानवाः॥ न पापफलमिच्छंति पापं कुर्वंति यत्नत इति॥ ते च पु
ण्यपापे अक्रियमाणक्रियमाणे पश्चात्तापं जनयतः स च तापः श्रु
त्या अनूद्यते॥ किमहं साधु नाकरवं॥ किमहं पापमकरवमिति॥
यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत्तदा तद्वासनया स्वयमप्रमत्तः
पुण्येषु प्रवर्तेत॥ तथा पापिषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि पापान्निवर्ते
त॥ अतः पश्चात्तापस्याभावेन चित्तं प्रसीदति॥ सुखिषु मैत्रीं भावय
तो न केवलं रागनिवृत्तिः॥ किं त्वसूयेर्ष्यादयोपि निवर्त्तंते॥ परगु
णानामसहनमीर्ष्या गुणेषु दोषाविष्करणमसूया॥ यदा मैत्रीव
शात्परकीयं सुखं स्वकीयमेव संपद्यते तदा परगुणे कथमसू
यादिकं भवेत्॥ एवं दोषांतरनिवृत्तिरपि यथायोग्यमुन्नेया॥ दुः
खिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यथा निवर्तते॥ तथा
दुःखित्वप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तोपि दर्पोपि निवर्त्तते॥ स
च दर्पः आसुरसंपद्यहंकारप्रस्तावे पूर्वमुदाहृतः॥ ईश्वरोहमहंभो
गी सिद्धोहं बलवान्सुखी॥ आढ्योभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृ
शो मयेति॥ ननु पुण्यात्मसु मुदितां भावयतः पुण्यप्रवृत्तिः फललो
भात्सा च योगिनो न युक्ता मलिनायां प्रागत्व वासनायां पुण्यमंतर्भा
व्य पूर्वमुदाहृतत्वात्॥ मैवं॥ पुनर्जन्मकरस्य काम्येष्टापूर्तादेस्तत्र
मलिनत्वेनोदाहरणात्॥ इह तु योगाभ्यासजन्यमशुक्लाकृष्णत्वे
न जन्मतापादकं पुण्यकर्म विवक्षितं॥ अशुक्लाकृष्णत्वं पतंज

लिःसूचयामास॥कर्माशुक्लाकृष्णंयोगिनस्त्रिविधमितरेषामि
ति॥काम्यकर्मविहितत्वाच्छुक्लंनिषिद्धंकृष्णंमिश्रंशुक्लकृष्णं॥
तदेतत्त्रयमितरेषामयोगिनांसंपद्यते॥तच्चत्रिविधंजन्मप्रयच्छ
ति॥तदाहुर्विश्वरूपाचार्याः॥शुभैराप्नोतिदेवत्वंनिषिद्धैर्नारकीं
गतिं॥उभाभ्यांपुण्यपापाभ्यांमानुष्यंलभतेवशइति॥ननुयोग
स्यानिषिद्धत्वादकृष्णत्वेपिविहितत्वाच्छुक्लत्वमितिचेत्मैवं॥अका
म्यत्वाभिप्रायेणाशुक्लत्वाभिधानात्॥अतोऽशुक्लाकृष्णेपुण्येप्रवृत्ति
र्योगिनोऽपेक्षिता॥नन्वनेनन्यायेनयोगिनोपियथोचितंपुण्यात्मसुमु
दितांभावयित्वापुण्येष्वेवप्रवृत्तेरस्त्वितिचेत्॥प्रवर्त्ततांनामयेमैत्र्यादि
भिश्चित्तंप्रसादयंतितेषामेवयोगित्वात्॥मैत्र्यादिचतुष्टयंउपलक्षणं
॥तेनाभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिदैवीसंपदमानित्वमदंभित्वमित्या
दिनाज्ञानसाधनानिजीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञादिवचनोक्तधर्माश्चोपल
क्ष्यंते॥सर्वेषामेतेषांशुभाशुभवासनारूपत्वेनमलिनवासनानिवर्त्त
कत्वात्॥ननुसंत्यनंताःशुभवासनाःनचैकेनताःसर्वाअभ्यसितुंश
क्यंते॥निरर्थकश्चतदभ्यासप्रयासइतिचेन्न॥तन्निवर्त्यानामनंता
नांमलिनवासनानामेकस्यमनस्यसंभवात्॥नह्यायुर्वेदोक्तानिसर्वा
ण्यौषधानिएकेनसेवितुंशक्यंते॥नापितन्निवर्त्याःसर्वेरोगाएकस्य
देहेसंभवंति॥एवंतर्हिस्वचित्तंप्रथमतःपरीक्ष्यतत्रयदायावत्योमलिन
वासनास्तदातावतीर्विरोधिनीःशुभवासनाअभ्यसेत्॥यथापुत्रमि
त्रकलत्रादिभिःपीड्यमानस्ततोविरक्तस्तन्निवर्तकंपारिव्राज्यंगृ
ह्णाति॥तथाविद्यामदधनमदकुलाचारमदादिमलिनवासनाभिः
पीड्यमानस्तद्विरोधिनंविवेकमभ्यसेत्॥सचविवेकोजनकेनद
र्शितः॥अद्ययेमहतांमूर्ध्नितेदिनैर्निपतंत्यधः॥हंतचित्तमह
त्तायाःकैषाविश्वस्ततातव॥क्वधनानिमहीपानांब्रह्मणःक्वजगं
तिवा॥प्राक्तनानिप्रयातानिकेयंविश्वस्ततातव॥कोटयोब्रह्मणां
याताःगताःसर्गपरंपराः॥प्रयाताःपांसुवद्भूपाःकाधृतिर्ममजीवि
ते॥येषांनिमेषणोन्मेषौजगतांप्रलयोदयौ॥तादृशाःपुरुषानष्टा
मादृशांगणनैवकेति॥नन्वयमपिविवेकस्तत्वज्ञानोदयात्प्राचीनः

नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनव्यतिरेकेण ब्रह्मज्ञानासंभवा-
त्॥ इह तूत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य जीवन्मुक्तये वासनाक्षयादि-
साधनं वक्तुमुपक्रांतं॥ अतः किमिदमकांडे तांडवमिति चेत् नायं
दोषः॥ साधनचतुष्टयसंपन्नस्य पश्चाद्ब्रह्मज्ञानमित्येषः सर्वपुरुष
साधारणः क्षुण्णः प्रौढो राजमार्गः॥ जनकस्य तु पुण्यपुंजपरिपाके
नाकाशफलपातवदकस्मात्सिद्धगीताश्रवणमात्रेण तत्त्वज्ञान
मुत्पन्नं॥ ततश्चित्तविश्रांतये विवेकोयं क्रियत इति कांडैवेदमुचि
तं तांडवं॥ नन्वेवमप्यस्य विवेकस्य ज्ञानसमनंतरभावित्वेन मलिन
वासनानुवृत्त्यभावाच्छुद्धवासनाया अभ्यासो नापेक्षित इति चेन्न॥
जनकस्य तदनुवृत्त्यभावेपि याज्ञवल्क्यभगीरथादेस्तदनुवृत्ति द
र्शनात्॥ अस्ति हि याज्ञवल्क्यस्य तत्प्रतिवादिनामुषस्तकहोलादी-
नां भूयान्विद्यामदः तैः सर्वैरपि विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात्॥ ननु
तेषां विद्यांतरमेवास्ति न तु ब्रह्मविद्येति चेन्न॥ कथागतयोः प्र
श्नोत्तरयोः ब्रह्मविषयत्वात्॥ ननु ब्रह्मविषयत्वेपि तेषामपातज्ञा
नमेव न तु सम्यग्वेदनमिति चेन्न॥ तथा सत्यस्माकमिति तदीयवा
क्येरुत्पन्नाया ब्रह्मविद्याया असम्यक्त्वप्रसंगात्॥ ननु सम्यक्त्वमपि
परोक्षज्ञानमिति चेन्न॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुत्या परोक्षवि
षयतयैव विशेषतः प्रश्नोपलंभात्॥ नन्वात्मज्ञानिनो विद्यामद
आचार्यैर्नाभ्युपगम्यते॥ तथा चोपदेशसाहस्र्यामुक्तं॥ ब्रह्मवित्त्वं
तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतर इति॥ नैष्कर्म्यसिद्धावपि॥ न चा-
ध्यात्माभिमानोपि विदुषोस्त्यासुरत्वतः॥ विदुषोप्यासुरश्चेत्स्यान्नि-
ष्फलं ब्रह्मदर्शनमिति॥ नायं दोषः॥ जीवन्मुक्तिपर्यंतस्य तत्त्वज्ञा
नस्य तत्र विवक्षितत्वात्॥ न खलु वयमपि जीवन्मुक्तानां विद्याम
दमभ्युपगच्छामः॥ ननु विजिगीषोरात्मबोध एव नास्ति॥ रागो लिं
गमबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु॥ कुतः शाड्वलता तस्य यस्या-
ग्निः कोटरे तरोरित्याचार्यैरनभ्युपगमादिति चेन्न॥ रागादयः संतु
कामं न तद्भावोपराध्यतीत्यत्र तैरेव रागाद्यभ्युपगमात् न चात्र प
रस्परव्याहतिः॥ स्थितप्रज्ञज्ञानिमानेन च वचनद्वयस्य व्यवस्था

पनीयत्वात्॥ ननु ज्ञानिनो रागाद्यभ्युपगमे धर्माधर्मद्वारेण जन्मांतर
प्रसंग इति चेन्मैवं॥ अदग्धबीजवदविद्यापूर्वकाणामेव मुख्यरागा
दित्वेन पुनर्जन्महेतुत्वात्॥ ज्ञानिनस्तु दग्धबीजवदाभास एव
रागादयः॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥ उत्पद्यमाना रागाद्या विवेकज्ञा
नवह्निना॥ तदा तदैव दह्यंते कुतस्तेषां प्ररोहणमिति॥ तर्हि स्थि
तप्रज्ञस्यापि ते संत्विति चेत् न॥ तत्काले मुख्यवदेवाभासानां बाध
कत्वात्॥ रज्जुसर्पोपि मुख्यसर्पवदेव तदानीं भीषयन्नुपलभ्यते त
द्वत्॥ ननु आभासत्वानुसंधानानुवृत्तौ न कोपि बाध इति चेत्॥ चिरं
जीवतु भवान् इयमेव ह्यस्मदभिमता जीवन्मुक्तिः॥ याज्ञवल्क्यस्तु
विजिगीषुदशायां न तादृशः॥ अतश्चित्तविश्रांतये विद्वत्संन्यास
स्य तेन करिष्यमाणत्वात्॥ न केवलमस्य जिगीषा किंतु धनतृष्णा
पि महती जाता यतो बहूनां ब्रह्मविदां पुरतः स्थापितं सालंकारगो
सहस्रमपहृत्य स्वयमेवेदमाह॥ नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोका
मा एव वयं स्म इति॥ इतरान्ब्रह्मविदो वञ्चातुं इयं काचिद्वचोभंगी
ति चेत्॥ अयमपि तर्ह्यपरो दोषः॥ इतरे च ब्रह्मविदः स्वकीयं धनं
मनेनापहृतमिति मत्वा चुक्रुधुः॥ अयं च क्रोधपरवशः शाकल्यं शा
पेन मारयामास॥ न चास्य ब्रह्मघ्नस्य मोक्षाभावः शंकनीयः॥ यतः
कौषीतकिनः समामनंति॥ नास्य केन च कर्मणा लोको हीयते न मातृ
वधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्ययेति॥ शेषोपि स्वकृता
यामार्यपंचाशीत्यामिदमाह॥ हयमेधशतसहस्राण्यथ कुरुते ब्र
ह्मघातलक्षाणि॥ परमार्थविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमल इ
ति॥ किं बहुना ब्रह्मविदां याज्ञवल्क्यादीनामस्त्येव मलिनवासना
नुवृत्तिः॥ भगीरथश्च तत्त्वं विदित्वापि राज्यं पालयन्मलिनवासना
भिश्चित्तविश्रांत्यभावे सति सर्वं परित्यज्य पश्चाद्विश्रांतवानिति व
सिष्ठेनोपाख्यायते॥ अतः स्वकीयं वर्तमानं मलिनवासनाविशेषं
परकीयदोषवत्सम्यगुत्प्रेक्ष्य तत्प्रतीकारमभ्यसेत्॥ अनेनैवाभि
प्रायेण स्मर्यते॥ यथा सुनिपुणः सम्यक् परदोषेक्षणे रतः॥ तथा चे
न्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बंधनादिति॥ ननु आदौ तावद्विद्यामद

स्यकःप्रतीकारइतिचेत्॥किंस्वनिष्ठस्यमदस्यपरविषयस्यकिंवा
स्वविषयस्यपरनिष्ठस्य॥आद्येभंगोवश्यंक्वचिद्भविष्यतीतिनिरंतरं
भावयेत्॥तद्यथाश्वेतकेतुर्विद्ययामत्तःप्रवाहणस्यराज्ञःसभांग
त्वातेनपंचाग्निविद्यांपृष्टोयांस्वयमजानानोनिरुत्तरोराज्ञाबहु
धाभर्त्सितःपितुःसमीपमागत्यस्वनिर्वेदमुदाजहार॥पितातुन
न्निर्मदःस्तमेवराजानमुपसंपद्यतांविद्यांलेभे॥दृप्तबालाकिस्त्वा
जातशत्रुणाराज्ञाभर्त्सितोदर्पंसंत्यज्यराजानमुपससाद॥उषक
होलादयस्तुमदेनकथांकृत्वापराजिताः॥यदास्वविषयःपरनि
ष्ठोमदःप्रवर्ततेतदामत्तःपरोमांनिंदतुऽवमन्यतांवासर्वथा
पिनहानिरितिभावयेत्॥अतएवाहुः॥आत्मानंयदिनिंदंतिस्वा
त्मानंस्वयमेवते॥शरीरंयदिनिंदंतिसहायास्तेजनाममा॥निंदा
वमानावत्यंतंभूषणंयस्ययोगिनः॥धीविक्षेपःकथंतस्यवाचाटैःकि
यतामिहेति॥नैष्कर्म्यसिद्धौ॥सपरिकरेवर्चस्केदोषतश्चावधारि
ते॥यदिदोषंवदेत्तस्मैकिंतत्रोच्चरितुर्भवेत्॥तद्वत्स्थूलेतथासू
क्ष्मेदेहेत्यक्तेविवेकतः॥यदिदोषंवदेत्ताभ्यांकिंतत्रविदुषोभवे
त्॥शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः॥अहंकारस्यदृश्यंते
जन्ममृत्युश्चनात्मनः॥३॥निंदायाभूषणत्वंज्ञानांकुशेदर्शितम्॥
मन्निंदयायदिजनःपरितोषमेतितन्वप्रयत्नजनितोयमनुग्रहोमे
॥श्रेयोर्थिनोहिपुरुषाःपरतुष्टिहेतोर्दुःखार्जितान्यपिधनानिपरि
त्यजंति॥सततसुलभदैन्येनिःसुखेजीवलोकेयदिममपरिवादा
त्प्रीतिमाप्नोतिकश्चित्॥परिवदतुयथेष्टंमत्समक्षंतिरोवाजगति
हिबहुदुःखेदुर्लभःप्रीतियोगइति॥अवमानस्यभूषणत्वंस्मर्य
ते॥तथाचरेतवैयोगीसतांधर्ममदूषयन्॥जनायथावमन्येरन्
गच्छेयुर्नैवसंगतिमिति॥याज्ञवल्क्योषस्तादीनांयौस्वनिष्ठपर
निष्ठौविद्यामदौतयोर्यथाविवेकेनप्रतीकारःतथाधनाभिलाष
क्रोधयोरप्यवगंतव्यः॥अर्थानामार्जनेक्लेशस्तथैवपरिपालने
॥नाशेदुःखंव्ययेदुःखंधिगर्थान्क्लेशकारिणः॥इतिधनविषयो
विवेकः॥क्रोधोपिहिद्विविधः॥परविषयःपरनिष्ठःस्वविषयश्चे

ति॥तत्रस्वनिष्टंप्रसेवमुक्तं॥अपकारिणिकोपश्चेत्कोपेकोपःकथंन
ते॥धर्मार्थकाममोक्षाणांप्रसह्यपरिपंथिनि॥फलान्वितोधर्मय
थोर्थनाशनःसचेदपार्थःस्वशरीरतापनः॥नचेहनामुत्रहिताय
यःसतांमनांसिकोपःसमुपाश्रयेत्कथमिति॥स्वविषयंप्रत्येवमीरि
तं॥नमेपराधःकिमकारणान्तणांमदभ्यसूयेत्यपिनैवचिंतयेत्॥
नयत्कृतात्प्राग्भवबंधनिःसृतिस्ततोपराधःपरमोनुचिंत्यताम्॥
नमोस्तुकोपदेवायस्वाश्रयज्वालिनेभृशं॥कोप्यस्यममवैराग्य
दायिनेदोषबोधिनेइति॥धनाभिलाषक्रोधवद्योषित्पुत्राभिला
षावपिविवेकेननिवर्त्तनीयौ॥तत्रयोषिद्विवेकोवसिष्ठेनदर्शितः
॥मांसपांचालिकायास्तुयंत्रलोलेंगपंजरे॥स्नाय्वस्थिग्रंथिशा
लिन्याःस्त्रियःकिमिवशोभनं॥त्वङ्मांसरक्तबाष्पांबुपृथक्कृत्वा
विलोचने॥समालोकयरम्यंचेत्किंमुधापरिमुह्यसि॥मेरुशृंगत
टोल्लासिगंगाजलरयोपमा॥दृष्टायस्मिन्स्तनेमुक्ताहारस्योल्ला
सशालिनः॥श्मशानेषुदिगंतेषुसएवललनास्तनः॥श्वभिरास्वा
द्यतेकालेलघुपिंडमिवांधसः॥केशकज्जलधारिण्योदुःस्पर्शा
लोचनप्रियाः॥दुष्कृताग्निशिखानार्योदहंतितृणवन्नरान्॥ज्व
लताअतिदूरेपिसरसाअपिनीरसाः॥स्त्रियोहिनरकाग्नीनामिंध
नंचारुदारुणं॥कामनाम्नाकिरातेनविकीर्णामुग्धचेतसां॥नार्यो
नरविहंगानामंगबंधनवागुराः॥जन्मपल्वलमत्स्यानांचित्तकर्दम
चारिणां॥पुंसांदुर्वासनारज्जुर्नारीबडिशपिंडिका॥सर्वेषांदोष
रत्नानांसुसमुद्गिकयानया॥दुःखशृंखलयानित्यमलमस्तुममा
स्त्रिया॥इतोमांसमितोरक्तमितोऽस्थीनीतिवासरैः॥ब्रह्मन्कतिप
येरेवयातिस्त्रीविषचारुतां॥यस्यस्त्रीतस्यभोगेच्छानिस्त्रीकस्य
क्वभोगभूः॥स्त्रियंत्यक्त्वाजगत्त्यक्तंजगत्त्यक्त्वासुखीभवेत्॥पुत्र
विषयविवेकोब्रह्मानंदेदर्शितः॥अलभ्यमानस्तनयःपितरौक्ले
शयेच्चिरं॥लब्धोपिगर्भपातेनप्रसवेनचबाधते॥जातस्यग्रहरो
गादिःकुमारस्यचमूर्खता॥उपनीतेप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्चपंडि
ते॥यूनश्चपरदारादिदारिद्र्यंचकुटुंबिनः॥पित्रोर्दुःखस्यनास्त्यं

तोधनिचेन्निग्रह्यतेतदेति॥यथाविद्याधनक्रोधयोषित्सुत्रिविष
याणांमलिनवासनानांविवेकेनप्रतीकारः।तथाऽन्यासामपिमैत्र्या
योगशास्त्रैःस्वयुक्त्याचदोषंविविच्यप्रतीकारंकुर्यात्॥कृतेचप्र
तीकारेजीवन्मुक्तिलक्षणंपरमंपदंलभ्यते॥तदाहवसिष्ठः॥दृढ
वासनासंपरित्यागेयदियत्नंकरोष्यलं॥तत्तेशिथिलतांयांतिस
र्वाधिव्याधयःक्षणात्॥पौरुषेणप्रयत्नेनबलात्संत्यज्यवासनां
॥स्थितिंबध्नासिचेत्तर्हिपदमासादयस्यलमिति॥नन्वत्रपौरुष
प्रयत्नोनामपूर्वोक्तोविषयदोषविवेकः।सचपुनःपुनःक्रियमाणो
पिप्रबलेंद्रियव्यापारेणाभिभूयते॥तदुक्तंभगवता॥यततोह्यपि
कौंतेयपुरुषस्यविपश्चितः॥इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभं।
मनइति॥इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयते॥तदस्यहरति
प्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसि॥इतिचेत्न॥एवंतर्ह्युत्पन्नविवेकर
क्षार्थमिंद्रियाणिनिरोद्धव्यानि॥तदपितत्रैवउत्तरश्लोकाभ्यांदर्शि
तं॥तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः॥वशेहियस्येंद्रिया
णितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता॥तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्व
शः॥इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेति॥स्मृत्यंतरेपि
नपाणिपादचपलोननेत्रचपलोयतिः॥नचवाक्चपलश्चैवमिति
शिष्टस्यलक्षणमिति॥एतदेवान्यत्रसंग्रहविवरणाभ्यांस्पष्टी
कृतं॥अजिह्वःषंडकःपंगुरंधोबधिरएवच॥मुग्धश्चमुच्यतेभि
क्षुःषड्भिरेतैर्नसंशयः॥इदमिष्टमिदंनेतियोश्नन्नपिनसज्जते॥
हितंसत्यमितंवक्तितमजिह्वंप्रचक्षते॥अद्यजातांयथानारीं
तथाषोडशवार्षिकीं॥शतवर्षांचयोदृष्ट्वानिर्विकारःसषंडकः॥
भिक्षार्थमटनंयस्यविण्मूत्रकरणायच॥योजनान्नपरंयातिसर्व
थापंगुरेवसः॥तिष्ठतोव्रजतोवापियस्यचक्षुर्नदूरगं॥चतुर्युगांभु
वंमुक्त्वापरिव्राट्सोंधउच्यते॥हितंमितंमनोरामंवचःशोकापहं
चयत्॥श्रुत्वायोनशृणोतीवबधिरःसप्रकीर्तितः॥सान्निध्येवि
षयाणांचसमर्थोऽविकलेंद्रियः॥सुप्तवद्वर्ततेनित्यंभिक्षुर्मुग्धः
सउच्यते॥ननिंदांनस्तुतिंकुर्यान्नकिंचिन्मर्मणिस्पृशेत्॥नातिवा

दीभवेत्तद्वत्सर्वत्रैवसमोभवेत्॥नसंभाषेत्स्त्रियंकांचित्पूर्वदृष्टां
चनस्मरेत्॥कथांचवर्जयेत्तासांनपश्येल्लिखितामपीति॥यथाक
श्चिद्व्रतीनक्तैकभुक्तोपवासमौनादिव्रतंसंकल्प्यसावधानोभ्रंश
मकृत्वासम्यक्पालयति॥तथैवाजिह्वत्वादिव्रतेस्थितःसावधा
नोविवेकंपालयेत्॥तदेवंविवेकेंद्रियरोधाभ्यांदीर्घकालेनैरंतर्य्य
सत्कारसेविताभ्यांमैत्र्यादिभावनासुप्रतिष्ठितास्वासुरसंपद्रूपाम
लिनवासनाःक्षीयंते॥ततोनिश्वासोच्छ्वास वन्निमेषोन्मेषवच्च
पुरुषप्रयत्नमंतरेणप्रवर्त्तमानाभिर्मैत्र्यादिवासनाभिर्लौकेव्यवह
रन्नपितदीयसाकल्यवैकल्यानुसंधानंचित्तेपरित्यज्यनिद्रातंद्री
मनोराज्यादिरूपाःसमस्तचेष्टाःप्रयत्नेनशांताःकृत्वाचिन्मात्रवा
सनामभ्यसेत्॥स्वतस्तावदिदंजगच्चिज्जडोभयात्मकंभासते॥य
द्यपिप्राब्दस्पर्शादिजडवस्तुभासनायैवेंद्रियाणिसृष्टानि॥परां
चिखानिव्यतृणत्स्वयंभूरितिश्रुतेः॥तथापिचैतन्यस्योपादान
त्यावर्जयितुमशक्यत्वाच्चैतन्यपूर्वकमेवजडंभासते॥तमेव
भांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः॥तथास
तिपश्चाद्भासमानस्यजडस्यप्रथमतोभासमानमेवचैतन्यंवास्तवं
रूपमितिनिश्चित्यजडमुपेक्ष्यचिन्मात्रंचित्तेवासयेत्॥एतच्चबलि
शुक्रयोःप्रश्नोत्तराभ्यांविस्फुटमवगम्यते॥किमिहास्तिकियन्मा
त्रमिदंकिन्मयमेवच॥कस्त्वंकोहंकएतेवालोकाइतिवदाशुमे॥
चिदिहास्तीतिचिन्मात्रमिदंचिन्मयमेवच॥चित्त्वंचिदहमेतेचलो
काश्चिदितिसंग्रहइति॥यथासुवर्णकारःकटकंविक्रीणन्नपि
वलयाकारस्यगुणदोषानुपेक्ष्यगुरुत्ववर्णयोरेवमनःप्रणिधि
त्सति॥तथाचिन्मात्रेमनःप्रणिधातव्यं॥यावताकालेनजडंसर्वथै
वोपेक्ष्यचिन्मात्रेमनसःप्रवृत्तिर्निश्वासवत्स्वाभाविकीसंपद्यते
॥तावंतंकालंचिन्मात्रवासनायांप्रयतेत॥नन्वादावेवचिन्मात्र
वासनाऽस्तुतयैवमलिनवासनानिवृत्तेः॥किमनेनांतर्गडुनामैत्र्या
द्यभ्यासेनेतिचेत्॥न॥चिद्वासनायाअप्रतिष्ठितत्वप्रसंगात्॥य
थाकुट्टिमदार्ढ्यव्यतिरेकेणक्रियमाणंस्तंभकुड्यात्मकंगृहं

नमत्तितिष्ठति॥यथावाविरेचनेनप्रबलदोषमनिःसार्यसेवि
तमप्यौषधंनारोग्यकरंतद्वत्॥ननुतामप्ययंपरित्यजेदितिचि
न्मात्रवासनाया अपिपरित्याज्यत्वमवगम्यते॥तदयुक्तम्॥चिन्मा
त्रंपरित्यज्यान्यस्यकस्यचिदुपादेयस्याभावात्॥नायंदोषः॥द्वि
विधाचिन्मात्रवासनामनोबुद्धिसमन्विता॥तद्रहिताचेति॥करणं
मनःकर्तृत्वोपाधिर्बुद्धिः॥तथाचसत्यप्रमत्तोहमेकाग्रेणमनसा
चिन्मात्रंभविष्यामीति॥एतादृशेनकर्तृकरणानुसंधानेनसमन्वि
ता प्राथमिकीयाचिन्मात्रवासनाध्यानशब्दाभिधेयतांपरित्यजेत्
॥यात्वभ्यासपाटवेनकर्त्राद्यनुसंधानमवधानरहितासमाधि
शब्दाभिधेयतामुपाददीत ध्यानसमाध्योस्तुलक्षणंपतंजलिः
सूत्रयामास ॥तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानंतदेवार्थमात्रनिर्भासं
स्वरूपशून्यमिवसमाधिरिति॥तादृशेसमाधौदीर्घकालनैरंत
र्यसंस्कारैःसेवितेस्वेवंलब्धापश्चात्कर्तृकरणानुसंधानपरि
त्यागार्थोयःप्रयत्नःतमपिपरित्यजेत्॥नन्वेवंसतितत्त्यागप्रयत्नेपि
परित्याज्य इत्यनवस्थास्यात्॥मैवं॥कतकरजोन्यायेनस्वपरनि
वर्तकत्वात्यथाकलुषितेजलेप्रक्षिप्तंकत करजइतररजांसि
सहस्वात्मानमपिनिवर्तयति॥तथात्यागार्थःप्रयत्नःकर्तृकरणा
नुसाधनंनिवर्तयन्स्वात्मानमपिनिवर्तयिष्यति॥निवृत्तेतस्मि
न्मलिन वासनानांशुभवासनातत्त्ववासनानामपिक्षीणत्वान्नि
र्वासनंमनोवतिष्ठते॥एतदेवाभिप्रेत्यवसिष्ठआह॥तस्माद्वा सन
याबद्धंमुक्तंनिर्वासनंमनः॥समनिर्वासनीभावमाहरास्तुविवे
कतः॥सम्यगालोचनात्सत्याद्वा सनाप्रविलीयते॥वासनावि
लयेचेतःशममायातिदीपवदितिच॥योजागर्तिसुषुप्तस्थोय
स्याजाग्रन्नविद्यते॥यस्यनिर्वासनोबोधःसजीवन्मुक्तउच्यते
इतिच॥सुषुप्तिवत्प्रशमितभाववृत्तिनास्थितःसदाजाग्रतियेन
चेतसा॥कलान्वितोविधुरिवयःसदाबुधैर्निषेव्यतेमुक्तइतीह
संस्मृतइतिच॥हृदयात्संपरित्यज्यसर्वमेवमहामतिः॥यस्तिष्ठ
तिगतव्यग्रःसमुक्तःपरमेश्वरः॥समाधिमथकर्माणिमाकरोतुक

रोतुवा॥ हृदये नास्तसर्वोप्लोमुक्तएवोत्तमः॥ सक्त्या विनामनः॥ मनो विलय
स्यार्थस्तस्यार्थोस्तिन कर्मभिः॥नसमाधानजप्याभ्यांयस्यनिः॥
सनंमनः॥ विचारितमलंशास्त्रंचिरमुद्ग्राहितंमिथः॥संत्यक्तवा
सनान्मौनादृतेनास्युतमंपदमितिच॥नचनिर्वासनमनस्कस्य
जीवने हेतुर्व्यवहारोलुप्येतेतिशंकनीयं॥ किंचक्षुरादिव्यवहा
रस्यलोपः किंवामानसव्यवहारस्यतत्राद्यमुद्दालकः निराचष्टे॥
वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादींद्रियंस्वतः॥प्रवर्ततेबहिःस्वार्थेवा
सनानात्रकारणमिति॥द्वितीयंवसिष्ठोनिराचष्टे॥ अयत्नोपनते
ष्वक्षिदिक्दृव्येषु यथापुनः॥नीरागमेवपततितद्वत्कार्येषुधीर
धीरिति॥ तादृश्याधियाप्रारब्धभोगंसंपादयतिपरिज्ञायोप
भुक्तोहिभोगोभवतितुष्टये॥ विज्ञायसेवितश्चोरो मैत्रीमेतिनचौरतां
॥ अशंकितोपसंप्राप्ताग्रामयात्रायथाऽध्वगैः॥प्रेक्ष्यतेतद्वदेव
ज्ञैर्भोगश्रीरवलोक्यतइति॥भोगकालेपिवासनेभ्योनिर्वासन
स्यविशेषमाह॥नापदिग्लानिमायातिहेमपद्मंयथानिशि॥नेहं
तेप्रकृतादन्यद्रमंतेशिष्टवर्त्मनि॥नित्यमापूर्णतामंतरस्तुद्वामिं
दुसुंदरीं॥आपद्यपिनमुंचंतिप्राणिनःशीततामिव॥अब्धि
वद्धृतमर्यादाभवंतिविगताशमाः॥नयतिंनविमुंच्यंतिमहांतो
भास्करादृवेति॥जनकस्यापिसमाधिव्युत्थितस्येदृशमेवाचर
णंपठ्यते॥तूष्णीमथचिरंस्थित्वाजनकोजनजीवितं॥व्युत्थि
तश्चिंतयामासमनसाशमशालिना॥किमुपादेयमस्तीहयत्ना
त्संसाधयामिकिं॥स्वतःस्थितस्यशुद्धस्याचितःकामेस्तिकल्प
ना॥नाभिवांछाम्यसंप्राप्तंसंप्राप्तंनत्यजाम्यहं॥स्वस्थआत्मनि
तिष्ठामियन्ममास्तितदस्तुमे॥इतिसंचिंत्यजनकोयथाप्राप्तक्रि
यामसौ॥असक्तःकर्तुमुत्तस्थौदिनंदिनपतिर्यथा॥भविष्यन्ना
नुसंधत्तेनातीतंचिंतयत्यसौ॥वर्तमाननिमेषंतुहसन्नेवानुव
र्ततइति॥तदेवंयथोक्तेनवासनाक्षयेणयथोक्ताजीवन्मुक्तिर्भव
तीतिसुस्थितं॥ इतिवासनाक्षयः॥ अथजीवन्मुक्तिसाधनंम
नोनाशंचनिरूपयामः॥यद्यप्यशेषवासनाक्षयेसतिअर्थान्म

नितत्तोऽस्वाप्तिरित्येतन्न तत्त्रयेणमनोनाशेसम्यगभ्यस्तेसतिवास
नाक्षयोरक्षितोभवति॥नचाजिव्हत्वषंढकत्वाद्यभ्यासेनैवतद्द्व
यासिद्धेतिवाच्यं॥नष्टेमनसिअजिव्हत्वादीनामर्थात्सिद्धत्वेना
भ्यासप्रयासाभावात्॥ननुमनोनाशाभ्यासस्तत्राप्यस्तीतिचेद
स्तुनामतस्यावश्यकत्वात्॥अंतरेणमनोनाशमभ्यस्ताअपिअ
जिव्हत्वादयोअस्थिराभवंति॥अतएवमनसोनाशनीयत्वंज
नकआह॥सहस्रांकुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः॥अस्य
संसारवृक्षस्यमनोमूलमितिस्थितं॥संकल्पमेवतन्मन्येसंकल्पोप
शनंमनोमूलमितिस्थितं॥संकल्पमेवतन्मन्येसंकल्पोपशमेनत
त्॥शोषयामियथाशोषमेतिसंसारपादपः॥प्रबुद्धोस्मिप्रबुद्धोस्मि
दुष्टश्चौरोयमात्मनः॥मनोनामनिहन्म्येनंमनसास्मिचिरंहतइति॥
वसिष्ठोप्याह॥अस्यसंसारवृक्षस्यसर्वोपद्रवदायिनः॥उपायए
कएवास्तिमनसःस्वस्यनिग्रहः॥मनसोभ्युदयोनाशोमनोनाशो
महोदयः॥ज्ञमनोनाशमभ्येतिमनोऽज्ञस्यहिशृंखला॥तावन्नि
शीथवेतालावल्गंतिहृदिवासना॥एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्नविजि
तंमनः॥प्रक्षीणचित्तदर्पस्यनिगृहीतेंद्रियद्विषः॥पद्मिन्यइवहे
मंतेक्षीयंतेभोगवासनाः॥हस्तंहस्तेनसंपीड्यदंतैर्दंतान्विचूर्ण्य
च॥अंगान्यंगैःसमाक्रम्यजयेदादौस्वकंमनः॥एतावतिधरणि
तलेसुभगास्तेसाधुचेतनाःपुरुषाः॥पुरुषकथासुचगण्यानजि
तायेचेतसास्वेन॥हृदयबिलेकृतकुंडलउल्बणकलनाविषोम
नोभुजंगः॥यस्योपशांतिमगमत्चंद्रवदुदितंतमव्ययंवंदे॥
चित्तनाभिःकिलास्येदंमायाचक्रस्यसर्वतः॥स्थीयतेचेत्तदाक्रम्य
तन्नकिंचित्प्रबाधतइति॥गौडपादाचार्यैरप्युक्तम्॥मनसोनि
ग्रहायत्तमभयंसर्वयोगिनां॥दुःखक्षयःप्रबोधश्चमस्पाशांतिरेव
च॥इति॥अर्जुनेनोक्तम्॥चपलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबलवदृढं॥
तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करमित्येतद्वचनंहठयोगविष
यम्॥अतएववसिष्ठआह॥उपविश्योपविश्यैकचित्तकेनमुहुर्मुहुः
॥नशक्यतेमनोजेतुंविनायोगमनिंदितं॥अंकुशेनविनामत्तोयथा

दुष्टमत्तंगजः॥ विजेतुं शक्यते नैव तथा युक्त्या विना मनः॥ मनोविलय
हेतूनां युक्तीनां सम्यगीरणं॥ वशिष्ठेन कृतं तावत्तन्निष्ठस्य वशे मनः॥
गृह्णंतो युक्तितश्चापि द्विविधो निग्रहो मतः॥ निग्रहो धीक्रियाऽक्षा
णां हठो गोलकनिग्रहात्॥ कदाचिज्ज्ञायते कश्चिन्मनस्तेन वि
लीयते॥ अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च॥ वासनासंप
रित्यागः प्राणस्पंदनिरोधनं॥ एतास्ता युक्तयः पुष्टाः संति चित्तजये
किल॥ सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयंति ये॥ चेतस्ते दीपमुत्सृ
ज्य विनिघ्नंति तमोंजनैः॥ विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयं॥
ते निबध्नंति नागेंद्रमुन्मत्तं बिसतंतुभिरिति॥ निग्रहो हि द्विविधः॥ ह
ठनिग्रहः क्रमनिग्रहश्चेति॥ तत्र चक्षुःश्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणि वाक्
पाण्यादिकर्मेंद्रियाणि तत्तद्गोलकोपरोधमात्रेण हठान्निगृह्यंते
॥ तद्दृष्टांतेन मनोपि तथा निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रांतिर्भवति॥
न तु तन्निगृह्यते॥ तद्गोलकस्य हृदयकमलस्य निरोद्धुमशक्यत्वा
त्॥ अतः क्रमनिग्रह एव योग्यः॥ क्रमनिग्रहाय चाध्यात्मविद्या
प्राप्त्यादयश्चउपायाः॥ सा च दृश्यमिथ्यात्वं दृग्वस्तुसत्यत्वं स्वप्र-
काशत्वं च बोधयति॥ तथा च सत्येतन्मनः स्वगोचरेषु दृश्येषु प्र
योजनाभावं॥ प्रयोजनवति दृग्वस्तुन्यगोचरत्वं बुध्वा निरंधना-
ग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति॥ तथा च श्रूयते॥ यथा निरिंधनो वह्निः
स्वयमेवोपशाम्यति॥ तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति
॥ यो निरात्मायस्कृबोधितमपि तत्त्वं न सम्यग्बुध्यते॥ यश्च विस्म
रति॥ तयोरुभयोः साधुसंगम एवोपायः॥ साधवो हि पुनःपुन-
र्बोधयंति स्मारयंति च॥ यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो
न साधूननुवर्तितुमुत्सहते॥ तस्य पूर्वोक्त विवेकेन वासनापरि
त्यागोउपायः॥ वासनानाम ति प्राबल्येन त्यक्तुमशक्यत्वे प्राण
स्पंदनिरोधोउपायः॥ प्राणस्पंदवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वात्॥ त
योर्निरोधे चित्तशांतिरुपपद्यते॥ प्रेरकत्वं च वसिष्ठ आह॥ द्वे बीजे
चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणं॥ एकं प्राणपरिस्पंदो द्वितीयं दृढ
भावना॥ सतीसर्वगता संवित्प्राणस्पंदेन बोध्यते॥ संवेदनादनंता

निततोदुःखानिचेत्तसइति॥यथाभस्मछन्नमग्निंलोहकारः द
तिभ्यांधमति॥तत्रचदृत्त्युत्पन्नवायुनासोग्निर्ज्वलति॥तथा॥वि
त्तोपादानेनकाष्टस्थानीयेनाज्ञानेनाद्वत्तासंविस्राणस्पंदेनबो-
ध्यमानाचित्तवृत्तिरूपेणप्रज्वलति॥तस्माच्चित्तवृत्तिरूपात्संविज्ज्वा
लारूपात्संवेदनात्दुःखान्युत्पद्यंते॥सेयंप्राणस्पंदेनप्रेरिताचि
त्तोत्पत्तिः॥अन्यांचसएवाह॥भावसंवित्सकटितामनुभूतांचराघव
चित्तस्योत्पत्तिमपरांवासनाजनितांशृणु॥दृढाभ्यस्तपदार्थैकभाव-
नादतिचंचलं॥चित्तंसंजायतेजन्मजरामरणकारणमिति॥नकेवलंप्रा
णवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वं किंतुपरस्परप्रेरकत्वमप्यस्ति॥तदा
हवसिष्टः॥वासनावशतःप्राणस्पंदस्तेनचवासनाक्रियतेचित्तबी-
जस्यतेनबीजांकुरक्रमइति॥अतएवान्यतरनाशेनोभयनाशमप्या
ह॥द्वेबीजेचित्तवृक्षस्यप्राणस्पंदनवासने॥एकस्मिंश्चतयोःक्षी
णेक्षिप्रंद्वेअपिनश्यतइति॥तयोर्नाशोपायंनाशफलंचाह॥प्राणा
यामदृढाभ्यासैर्युक्त्याचगुरुदत्तया॥आसनाशनयोगेनप्राणस्पंदो
निरुध्यते॥असंगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात्॥शरीरनाश
दर्शित्वाद्वासनानप्रवर्तते॥वासनासंपरित्यागाच्चित्तंगच्छत्यचि-
त्ततां॥प्राणस्पंदनिरोधाच्चयथेच्छसितथाकुरु॥एतावन्मात्रकंमन्ये
रूपंचित्तस्यराघव॥यद्भावनंवस्तुनोंतर्वस्तुत्वेनरसेनच॥यदानभाव्य
तेकिंचिद्धेयोपादेयरूपिय   त्॥स्थीयतेसकलंत्यक्त्वातदाचित्तंन
जायते॥अवासनत्वात्सततंयदानमनुतेमनः॥अमनस्तातदोदे
तिपरमोपशमप्रदेति॥अमनस्तायुद्देश्यशांत्यभावमाह॥चित्तयस्त
दृढाक्रांतंनमित्राणिनबांधवाः॥शक्नुवंतिपरित्रातुंगुरवोनचमा
नवमिति॥आसनाशनयोगेनेतियदुक्तंतत्रासनस्यलक्षणमु पा
यंफलंचत्रिभिःसूत्रैःपतंजलिःसूत्रयामास॥स्थिरसुखमासनं॥
प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यां॥ततोद्वंद्वानभिघातइति॥पद्म
कस्वस्तिकादिनायादृशेनदेहस्थापनरूपेणयस्यपुरुषस्यावयव
व्यथानुत्पत्तिलक्षणंसुखं॥देहचलसाहित्यलक्षणंस्थैर्यंचसंप
द्यते॥तत्स्थितदे—वसुखमासनं॥तस्यचप्रयत्नशैथिल्यंलौकिक

उपायः॥गमनगृहकृत्यतीर्थयात्रास्नानयागहोमादिविषयोयः
प्रयत्नोमानसउत्साहः॥तस्यशैथिल्यंकर्तव्यं॥अन्यथासउत्सा
हःबलात्तदेहसुत्था प्ययत्रक्वापिप्रेरयतिअलौकिकउपायश्च
फणासहस्रेणधरणींधारयित्वास्थैर्येणावतिष्ठतेयोयमनंतसए
वाहमस्मीतिध्यानं॥चित्तस्यानंतेसमापत्तिः॥तथायथोक्तासन
संपादकमदृष्टंनिष्पद्यते॥सिद्धेचासनेशीतोष्णसुखदुःखावमाना
दिद्वंद्वैर्यथापूर्वंनाभिहन्यते॥तथाविधस्यचासनस्ययोग्योदेशः
श्रूयते॥विविक्तदेशेचसुखासनस्थःशुचिःसमग्रीवशिरःशरीरइ
ति॥समेशुचौशर्करावह्निवालुकादिभिर्विवर्जितेशब्दजलाश्रया
दिभिः मनोनुकूलेनतुचक्षुःपीडनेगुहानिवाताश्रयेणप्रयोजये
त्॥इतिचसोयमासनयोगः॥अ प्राणयोगस्तुमिताहारत्वं॥अत्या
हारमनाहारंनित्यंयोगीविवर्जयेत्॥इतिश्रुतेः॥भगवताप्युक्तम्
नात्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्न तः॥नचातिस्वप्नशीलस्य
जाग्रतोनैवचार्जुन॥युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु॥यु
क्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेति॥जितासनस्यप्राणाया
मेनमनोविनाशःश्वेताश्वतरैराम्नायते॥त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरी
रंहृदींद्रियाणिमनसासन्निवेश्य॥ब्रह्मोडुपेनप्रतरेतविद्वान्।
स्रोतांसिसर्वाणिभयावहानि॥प्राणान्प्रपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षी
णेप्राणेनासिकयोःश्वसीत॥दुष्टाश्वयुक्तमिववाहमेनंविद्वान्मनो
धारयेताप्रमत्तः॥योगीद्विविधः॥विद्यामदाद्यासुरीसंपद्रहि
तस्तत्सहितश्चेति॥तयोराद्यस्यब्रह्मध्यानेनमनसिनिरुद्धेसति
तन्नांतरीयकतयाप्राणोनिरुध्यते॥तंप्रतित्रिरुन्नतमितिमंत्रः
पठितः॥द्वितीयस्याभ्यासेनप्राणेनिरुद्धेतन्नांतरीयकतयाम
नोनिरुध्यते॥तंप्रतिप्राणान्प्रपीड्येतिमंत्रप्रवृत्तः॥प्राणपीड
नप्रकारोवक्ष्यते॥तेनचपीडनेनयुक्तचेष्टोभवति॥मनश्चेष्टा।
विद्यामदादयोनिरुध्यंते॥प्राणनिरोधेनचित्तदोषनिरोधे दृ
ष्टांतोन्यत्रश्रूयते॥यथापर्वतधातूनांदह्यंतेधमनान्मलाः॥
तथेंद्रियकृतादोषादह्यंतेप्राणनिग्रहादिति॥अत्रोपपत्तिर्वा।

सिष्ठेनदर्शिता॥यःप्राणपवनस्पंदःचित्तस्पंदःसएवहि॥प्राणस्पं
दजयेयत्नःकर्तव्योधीमतोच्चकैरिति॥मनोवाक्चक्षुरादींद्रियदे
वताःस्वस्वव्यापारंनिरंतरंकरिष्यामइतिव्रतंधृत्वाश्रमरूपेणमृ
त्युनाग्रस्ताःस चमृत्युःप्राणंनाप्नोत्ततोनिरंतरमुच्छ्वासनिःश्वासौ
कुर्वन्नपिप्राणोनश्राम्यति॥तदाविचार्यदेवताःप्राणरूपंप्रविश
न्॥सोयमर्थोवाजसनेयिभिराम्नायते॥अयंवैनःश्रेष्ठोयःसंचरं
श्चासंचरंश्चनव्यथतेयोनरिष्यतिहंतस्यैवसर्वेरूपमसामेति॥
एतस्यैवसर्वेरूपमभवंस्तस्मादेतएतेनाख्यायंतप्राणाइति॥अ
तइंद्रियाणांप्राणरूपत्वान्नामप्राणाधीनचेष्टावत्त्वं॥तच्चांतर्यामि
ब्राह्मणेसूत्रात्मप्रस्तावेश्रूयते॥वायुर्वैगौतमसूत्रं॥वायुनावैगौ
तमसूत्रेणायंचलोकः॥परश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंदृब्धा
निभवंति॥तस्माद्वैगौतमपुरुषंप्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्यांगानी
ति॥वायुनाहिगौतमसूत्रेणसंदृब्धानिभवंतीति॥अतप्राणमन
स्पंदयोःसहभावित्वात्प्राणनिग्रहेमनोनिगृह्यते॥ननुसहस्पंदो
नयुक्तःसुषुप्तौचेष्टमानेपिप्राणेमनसोऽचेष्टमानत्वात्‌न॥विली
नत्वेनतदानीमनसएवाभावात्॥ननुक्षीणेप्राणेनासिकयोःश्व
सीतेतिहिव्याहृतंनहिक्षीणप्राणस्यमृतस्यश्वासंकश्चित्पश्यामः
नापिश्वसतोजीवतःप्राणक्षयोस्ति॥मैवं॥अनुल्वणत्वस्यक्षय
त्वेनात्रविवक्षितत्वात्॥यथाखननछेदनादिषुव्याप्रियप्राणस्य
पर्वतमारोहतःशीघ्रंधावतोवाश्वासवेगोयावान्भवति॥नतावां
स्तवस्थितस्यासीनस्यवाविद्यते॥तथाप्राणायामपाटवोपेत
स्यतस्याल्पःश्वासोभवति॥एतदेवाभिप्रेत्यश्रूयते॥भूत्वातत्राय
तप्राणःशनैरेवसमुच्छ्वसेदि॥यथादुष्टैरश्वैरुपेतोरथोमार्गंत्यक्त्वा
यत्रक्वापिनीयते॥सचसारथिनादृढमश्वरज्जुधाकृष्यमार्गेषुपु
नर्धार्यते॥तथेंद्रियैर्वासनाभिरितस्ततोनीयमानंमनःप्राणरज्ज्वा
दृढंधारितायांधार्यते॥प्राणान्प्र पीड्येतियदुक्तंतत्रप्राणपीडनप्र
कारोऽन्यत्रश्रूयते॥सव्याहृतिकांसप्रणवांगायत्रींशिरसासह॥
त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसउच्यते॥प्राणायामास्त्रयःप्रो

क्ता रेचपूरककुंभकाः॥उत्क्षिप्यवायुमाकाशंशून्यंकृत्वानिरात्मकं
॥शून्यभावेनयुंजीयाद्रेचकस्येतिलक्षणं॥वक्त्रेणोत्पलनालेनतो
यमाकर्षयेन्नरः॥एवंवायुर्गृहीतव्यःपूरकस्येतिलक्षणं॥नोच्छ्वसे
न्नचनिःश्वासेन्नैवगात्राणिचालयेत्॥एवंतावन्नियुंजीतकुंभ
कस्येतिलक्षणमिति॥शरीरांतर्गतंवायुंबहिर्निःसारयितुंउत्क्षि
प्यशरीरमाकाशंशून्यंनिरात्मकंवायुरहितंकृत्वास्वल्पमपिवायुं
अप्रवेश्यशून्यभावेनैवनियमयेत्॥तदिदंरेचकंभवति॥कुंभको
द्विविधः॥आंतरोबाह्यश्चेति॥तदुभयंचवसिष्ठआह॥अपानेस्तं
गतेप्राणोयावन्नाभ्युदितोहृदि॥तावत्साकुंभकावस्थायोगिभि
र्यानुभूयते॥बहिरस्तंगतेप्राणेयावन्नापानउद्भवः॥तावत्पूर्णसमा
वस्थंबहिष्ठंकुंभकंविदुरिति॥आंतरोच्छ्वासनिश्वासौप्राणापानौ
उच्छ्वासआंतरःकुंभविरोधीनिःश्वासोबाह्यकुंभविरोधीगात्रचा
लनमुभयविरोधितस्मिन्सतिनिश्वासोच्छ्वासयोरन्यतरस्यावश्यं
भावित्वात्॥पतंजलिरपिआसनानंतरभाविनंप्राणायामंसूत्र
यामास॥तस्मिन्सतिनिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदःप्राणायामः
ननुकुंभकेगत्यभावेपिरेचकपूरकयोरुच्छ्वासनिश्वासगतीविद्य
तेइतिचेन्न॥अधिकमात्राभ्यासेनस्वभावसिद्धायाःसमप्राणग
तेःविच्छेदात्॥तमेवाभ्यासंसूत्रयति॥बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिःदे
शकालसंख्यादिभिःपरिदृष्टोदीर्घःसूक्ष्मइति॥रेचकोबाह्यवृत्तिः
पूरकआंतरवृत्तिःकुंभकस्तंभवृत्तिःतत्रैकैकोदेशादिभिःपरीक्षणीयःतद्य
था॥स्वभावसिद्धेरेचकेहृदयान्निर्गत्यनासाग्रसंमुखेद्वादशां
गुलपर्यंतेश्वासःसमाप्यते॥अभ्यासेनतुक्रमेणनाभेराधारा
द्वावायुर्निर्गच्छति॥चतुर्विंशत्यंगुलपर्यंतेषट्त्रिंशदंगुलपर्यं
तेवासमाप्तिः॥अत्ररेचकेप्रयत्नातिशयेसतिनाभ्यादिप्रदेश
क्षोभेणांतर्निश्चेतुंशक्यं॥बहिस्तुसूक्ष्मंतूलंधृत्वातच्चालनेन
निश्चेतव्यं॥सेयंदेशपरीक्षा॥रेचककालेप्रणवस्यावृत्तयोदशविं
शतित्रिंशदादिभिःकालपरीक्षा॥अस्मिन्मासेप्रतिदिनंदशरेच
का॥आगामिमासेविंशतिउत्तरमासेत्रिंशदित्यादिभिःसंख्याप

रिक्षायथोक्तदेशकालविशिष्टाःप्राणायामाएकस्मिन्दिनेदशवि
शतित्रिंशदित्यादिभिःसंख्यापरिक्षापूरकेप्येवंयोजनीयंयद्यपि
कुंभकेदेशव्याप्तिविशेषोनावगम्यते॥तथापिकालसंख्याव्याप्ति
रवगम्यते इति॥यथाघनीभूतस्तूलपिंडःप्रसार्यमाणोदीर्घोविरल
तयासूक्ष्मश्चभवति॥तथाप्राणोपिदेशकालसंख्याधिक्येनाभ्य
स्यमानोदीर्घोदुर्लक्षतयासूक्ष्मश्चसंपद्यते॥रेचकादिभ्योत्रिभ्यो
न्यंप्रकारंसूत्रयति॥बाह्याभ्यंतरविषयानपेक्षीचतुर्थइति॥यथा
शक्तिसर्वंवायुंविरेच्यानंतरंक्रियमाणोबहिःकुंभकोयथाशक्ति
वायुमापूर्यानंतरंक्रियमाणोंतःकुंभकःरेचकपूरकावनादृत्य
केवलःकुंभकोभ्यस्यमानःपूर्वत्रापेक्ष्ययाचतुर्थोभवति॥निद्रातं
द्र्यादिप्रबलदोषयुक्तानांरेचकादित्रयं॥दोषरहितानांचतुर्थइ
तिविवेकः॥प्राणायामफलंसूत्रयति॥ततःक्षीयतेप्रकाशावरण
मिति॥प्रकाशस्यतत्त्वस्यावरणंतमोनिद्रालस्यादिहेतुःतस्यक्ष
योभवति॥फलांतरंसूत्रयति॥धारणासुयोग्यतामनसइति॥
आधारनाभिचक्रहृदयभ्रूमध्यब्रह्मरंध्रादिदेशविशेषेचित्तस्य
स्थापनंधारणादेशबंधश्चित्तस्यधारणेतिसूत्रणात्॥श्रुतिश्चम
नःसंकल्पकंध्यात्वासंक्षिप्यात्मनिबुद्धिमान्धारयित्वातथात्मा
नंधारणापरिकीर्तितेति॥प्राणायामेनरजोगुणकारित्वाच्चांचल्या
त्तमोगुणकारित्वादालस्यादेश्चनिवारितंमनस्तस्यांधारणायांयो
ग्यंभवति॥प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्याचगुरुदत्तयाइति॥अत्र
त्वेनयुक्तिशब्देनयोगिजनप्रसिद्धशिरोरूपमेरुचालनं॥जिह्वा
ग्रेणघंटिकाभ्रामणंनाभिचक्रेज्योतिर्ध्यानंविस्मृतिप्रदौषधसे
वाचेत्येवमादिकंगृह्यतेतदेवमध्यात्मविद्यासाधुसंगमवासना
क्षयप्राणनिरोधाश्चित्तनाशोपायादर्शिताः॥अथतदुपायभूतं
समाधिंवक्ष्यामः॥पंचभूमयस्तुतेतस्यचित्तस्यभूमित्रयत्यागेनावशिष्टंभू
मिद्वयंसमाधिः॥चित्तभूमयश्चयोगभाष्यकृतादर्शिताः॥क्षि
प्तंमूढंविक्षिप्तंएकाग्रंनिरुद्धमितिचित्तभूमयइति॥आसुर
संपल्लोकशास्त्रदेहवासनाप्रवर्तमानंचित्तंक्षिप्तं॥निद्रातंद्रा

दिग्रस्तंमूढं।कादाचित्कध्यानयुक्तंक्षिप्ताद्विशिष्टतयाविक्षिप्तं॥त
त्रक्षिप्तमूढयोः॥समाधिशंकैवनास्ति॥विक्षिप्तेतुचेतसिविक्षेपोप
सर्जनीभूतःसमाधिर्योगपक्षेनिवर्तते॥विक्षेपांतर्गततयाग्न्यंत
र्गतबीजवत्सद्यएवनश्यति॥यस्त्वेकाग्रेतुचेतसिसंभूतमर्थंद्योतय
ति॥क्षिणोतिचक्लेशान्कर्मबंधादिश्लथयति॥निरोधमभिमुखीक
रोतिससंप्रज्ञातोयोगइत्याख्यायते॥सर्ववृत्तिनिरोधेतुअसंप्रज्ञा
तःसमाधिः॥तत्रसंप्रज्ञातसमाधिभूमिकैकाग्रतांसूत्रयति॥शां
तोदितौतुल्यप्रत्ययौचित्तस्यैकाग्रतापरिणामइति॥शांतोऽतीतउ
दितोवर्तमानप्रत्ययाश्रितवृत्तिःअतीतप्रत्ययोयंपदार्थंगृह्णाति
तमेवचेदुदितोगृह्णीयात्तावुभौतुल्यौभवतः॥तादृशश्चित्तस्य
परिणामएकाग्रतेत्युच्यते॥एकाग्रताभिवृद्धिलक्षणंसमाधिंसू
त्रयति॥सर्वार्थतैकाग्रतयोःक्षयोदयौचित्तस्यसमाधिपरिणा
मइतिरजोगुणेनचाल्यमानंचित्तंक्रमेणसर्वान्पदार्थान्गृह्णा
ति॥तस्यरजोगुणस्यनिरोधायक्रियमाणेनयोगिनःप्रयत्नविशे
षेणदिनेदिनेसर्वार्थताक्षीयते॥एकाग्रताचोदेति॥तादृशश्चि
त्तस्यपरिणामःसमाधिरित्युच्यते॥तस्यसमाधेरष्टांगेषुयमनि
यमासनप्राणायामप्रत्याहाराःपंचबहिरंगानि॥तत्रयमान्
सूत्रयति॥अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइति॥
हिंसादिभ्योनिषिद्धधर्मेभ्योयोगिनंयमयंतीतियमाः॥नियमान्
सूत्रयति॥शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाइ
ति॥जन्महेतोःकाम्यधर्मान्निवर्त्यमोक्षहेतौनिष्कामधर्मेनिय
मयंतिप्रेरयंतीतिनियमाः॥यमनियमयोरनुष्ठानवैलक्षण्यंस्म
र्यते॥यमान्सेवेतसततंननित्यंनियमान्बुधः॥यमान्पतत्यकुर्वा
णोनियमान्केवलान्भजन्पततिनियमवान्यमेष्वसक्तोनतुय
मवान्नियमालसोऽवसीदेत्॥इतियमनियमौसमीक्ष्यबुद्ध्याय
मबहुलेष्वनुसंदधीतबुद्धिंइति॥यमनियमफलानिसूत्रयति
तत्संनिधौवैरत्यागः॥क्रियाफलाश्रयत्वंरत्नोपस्थानं॥वीर्यला
भः॥जननादिभयाभावःजन्मकथंवासंबोधः॥शौचात्स्वांगजु

गुष्मापरैरसंसर्गः॥सत्त्वशुद्धिःसौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानिचसंभवंति॥संतोषादनुत्तमःसुखलाभः॥कायेंद्रिय
बुद्धिशुद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः॥स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः॥
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति॥आसनप्राणायामौव्या-
ख्यातौ॥प्रत्याहारं सूत्रयति॥स्वविषयाऽसंप्रयोगेचित्तस्वरूपा
नुकारइवेंद्रियाणांप्रत्याहारइति॥शब्दस्पर्शरूपरसगंधाविष
यास्तेभ्योनिवर्त्तिताःश्रोत्रादयःचित्तस्वरूपमनुकुर्वंतीवव्यतिष्ठं
ते॥श्रुतिश्चभवति॥शब्दादिविषयाःपंचमनश्चैवातिचंचलं॥
चिंतयेदात्मनोरश्मीन्प्रत्याहारःसउच्यतइति॥शब्दादयोविष
यायेषांश्रोत्रादीनांतेश्रोत्रादयोपंचमनःषष्टानामेतेषामनात्मरू
पेभ्यःशब्दादिभ्योनिवर्त्तनमात्मरश्मित्वेनचिंतनंप्रत्याहारःसइत्य
र्थः॥प्रत्याहारफलंसूत्रयति॥ततःपरमावश्यतेंद्रियाणामिति
॥धारणाध्यानसमाधीन्सूत्रैस्त्रिभिःसूत्रयति॥देशबंधश्चित्त
स्यधारणा॥तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानं॥तदेवार्थमात्रनिर्भासं-
स्वरूपशून्यमिवसमाधिरिति॥आधारादिदेशाःपूर्वमुक्ताः॥ई-
देशांतरंश्रूयते॥मनःसंकल्पकंध्यात्वासंक्षिप्यात्मनिबुद्धिमान्
॥धारयित्वातथात्मानंधारणापरिकीर्तितेति॥यत्सर्ववस्तुसंक
ल्पकंमनःध्यात्वासंक्षिप्यात्मनितदात्मानमेवसंकल्पयतुनत्व
न्यदित्येवंविधःप्रयत्नआत्मनिसंक्षेपः॥प्रत्ययस्यैकतानताध्या
नंतत्त्वैकविषयप्रवाहःसचद्विविधः॥विच्छिद्यविच्छिद्यजायमा
नःसंततश्चेति॥तावुभौक्रमेणध्यानसमाधीभवतः॥तदुभयं
सर्वानुभवयोगिनादर्शितं॥चित्तैकाग्र्यवतोज्ञानमुक्तंसमुपजायते
॥तत्साधनमतोध्यानंयथावदुपदिश्यते॥विलाप्यवि — कृतिं
कृत्स्नांसंभवव्यत्ययक्रमात्॥परिशिष्टंचसन्मात्रंचिदानंदंविचिं
तयेदिति॥ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोहंकृतिंविना॥संप्रज्ञात
समाधिःस्यात्ध्यानाभ्यासप्रकर्षतइति॥तंचभगवत्पादाउदा
जहुः॥दृशिस्वरूपंगगनोपमंपरंसकृद्विभातंत्वजमेकमक्षरं॥
अलेपकंसर्वगतंयदद्वयंतदेवचाहंसततंविमुक्तॐ॥दृशिस्तुशुद्धो

हमविक्रियात्मकोनमेस्तिकश्चिद्विषयःस्वभावतः॥पुरस्तिरश्चोर्द्ध्व
मधश्चसर्वतःसंपूर्णभूमात्वजआत्मनिश्चितः॥अजोमरश्चैवत
थाजरोमृतःस्वयंप्रभः॥सर्वगतोहमद्वयः॥नकारणंकार्यमतीव
निर्मलःसदैवतृप्तश्चततोविमुक्तॐमिति॥ननुसंप्रज्ञातसमा
धिरंगीसकथंध्यानानंतरभाविनोऽष्टमांगस्यसमाधेःस्थानेउदा
हृतः॥नायंदोषः॥अत्यंतभेदाभावात्॥यथावेदमधीयानोमाणव
कःपदेपदेस्खलन्पुनःपुनःसमादधाति॥अधीतवेदःसावधा
नोनस्खलति॥अध्यापकोनिरवधानस्तंद्रींकुर्वन्नपिनस्खल
ति॥तथाविषयैक्येपिपरिपाकतारतम्येनध्यानसमाधिसंप्रज्ञाता
नामवांतरभेदोवावगंतव्यः॥धारणादित्रयंमनोविषयत्वात्संप्र
ज्ञातेंतरंगं॥यमादिपंचकंतुबहिरंगं॥तदेतत्सूत्रयति॥त्रयमंतरंग
पूर्वेभ्यइति॥ततःकेनापिपुण्येनांतरंगंप्रथमंलब्धेबहिरंगस्याभा
वनातिप्रयासःकर्त्तव्यः॥यद्यपिपतंजलिनाभौतिकभूततन्मात्रें
द्रियाहंकारादिविषयाःसविकल्पकसमाधयोबहुधाप्रपंचिता
स्तथापितेषामंतर्द्धानादिसिद्धिहेतुत्वान्मुक्तिहेतुसमाधिविरो
धित्वान्नास्माभिस्तत्रादरःक्रियते॥तथाचसूत्रितं॥तेसमाधावुप
सर्गाव्युत्थानेसिद्धयइति॥स्थान्युपमंत्रणेसंगस्मयाकरणंपुनर
निष्टप्रसंगादिति॥स्थानिनोदेवाःउद्दालकोदेवैरामंत्रितोप्यवज्ञा
यदेवान्निर्विकल्पकसमाधिमेवचकारेत्युपाख्यायते॥प्रश्नोत्त
राभ्यामप्येवंगम्यते॥ ॥श्रीरामः॥ ॥जीवन्मुक्तशरीराणांकथमा
त्मविदांवर॥शक्तयोनेहदृश्यंतेआकाशगमनादिकाः॥वसिष्ठः
॥अनात्मविदमुक्तोपिनभो विहरणादिकं॥द्रव्यमंत्रक्रियाका
लाःतैःसहयुक्तिःयोगःतेनद्रव्यादियुक्तःसन्प्राप्नोतीत्यर्थः॥द्रव्यं
मंत्रक्रियाकालयुक्त्याप्नोत्येवराघव॥नात्मनस्त्वेषविषयआत्म
ज्ञोह्यात्ममात्रदृक्॥आत्मनात्मनिसंतृप्तोनाविद्यामनुधावति॥
येकेचनजगद्भावास्ताननविद्यामयान्विदुः॥कथंतेषुकिलात्मज्ञ
स्त्यक्ताविद्योनिमज्जति॥द्रव्यमंत्रक्रियाकालशक्तयोसाधुसि
द्धिदाः॥परमात्मपदप्राप्तौनोपकुर्वंतिकाश्चन॥सर्वेच्छाजालसं

श्रांता वात्मलाभोदयोह्ययं स कथं सिद्धिवांछायां मग्नचित्तेन ल-
भ्यतइति॥नकेचनजगद्भावास्तत्त्वज्ञं रंजयंत्यमी॥नागरंनागरी-
कांतिं कुग्राम ललनाइवेति॥अपिशीतरुचावर्केसुतीक्ष्णेचेंदु-
मंडले॥अप्यधःप्रसरत्यग्नौजीवन्मुक्तोनविस्मयी॥चिदात्म-
नइमाइत्थंप्रस्फुरंतीहशक्तयः॥इत्यस्याश्चर्यजालेषुनाभ्युदे-
तिकुतूहलमितिच॥आत्मविषयैस्तुसंप्रज्ञातसमाधिःवासनाक्ष-
यस्यनिरोधसमाधेश्चहेतुःतस्मात्तत्रादरःकृतः॥अथपंचमभू-
मिरूपोनिरोधसमाधिर्निरूप्यते॥तंचनिरोधंचसूत्रयति॥व्यु-
त्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौनिरोधक्षणचित्ता-
न्वयोनिरोधपरिणामइति॥व्युत्थानसंस्काराःसमाधिविरोधि-
नस्तेचोद्दालकस्यसमाधौउदाहृताः॥कदाहंत्यक्तमननेपदे
परमपावने॥चिरंविश्रांतिमेष्यामिमेरुशृंगइवांबुदः॥इतिचिं-
तापरवशोबलादुद्दालकोद्विजः॥पुनःपुनस्तूपविश्यध्याना-
भ्यासंचकारह॥विषयैर्नीयमानेतुचित्तेमर्कटचंचले॥नसले-
भेसमाधानप्रतिष्ठांप्रीतिदायिनीं॥कदाचिद्बाह्यसंस्पर्शपरि-
त्यागादनंतरं॥तस्यागच्छच्चित्तकपिरंतरस्पर्शसंक्रियात्॥क-
दाचिदांतरस्पर्शाद्बाह्यंविषयमाददे॥तस्योड्डीयमनोयाति
कदाचित्त्रस्तपक्षिवत्॥कदाचिदुदिताकाभंतेजःपश्यति
विस्तृतं॥कदाचित्केवलंव्योमकदाचिन्निविडंतमइति॥आ-
गच्छतोयथाकामंप्रतिभासान्पुनःपुनः॥अछिनन्मनसाशूरः
खड्गेनेवरणेरिपून्॥विकल्पौघेसमालूनेसोपश्यद्धृदयांबरे॥
तमःछन्नविवेकार्कंलोलकज्जलमेचकं॥तमप्युत्सादयामास
सम्यक्ज्ञानविवस्वता॥तमस्युपरतेस्वांतेतेजःपुंजंददर्शसः
॥तल्लुलावसलाजानांवनंबालइवद्विपः॥तेजस्युपरतेत-
स्यघूर्णमानंमनोमुनेः॥निशाजावदगान्निद्रांतामथाशुलुला-
वसः॥निद्राव्यपगमेतस्यव्योमसंवित्समुद्ययौ॥व्योमसंविद्वि-
नाशायांमूढंतस्याभवन्मनः॥मोहमप्येषमनसस्तन्ममार्जमहा-
शयः॥ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितां॥कामप्यव

स्यामासाद्यविघ्नश्चाममनःक्षणमितिच॥तएतेव्युत्थानसंस्का
रानिरोधहेतुनायोगिप्रयत्नेनप्रतिदिनंप्रतिक्षणंचाभिभूयंतेत
द्विरोधिनश्चनिरोधसंस्काराःप्रादुर्भवंति॥तथासतिनिरोध
एकैकस्मिन्क्षणेचित्तमनुगच्छतिसोयमीदृशश्चित्तस्यनिरोधप
रिणामोभवतिननुप्रतिक्षणपरिणामिनोहिभावाऋतेचितिश
क्तेरितिन्यायेनतथाचित्तस्यसर्वदापरिणामप्रवाहोवक्तव्यः।
बाढं॥तत्रव्युत्थितचित्तस्यवृत्तिप्रवाहस्फुटः॥निरुद्धचित्तस्यतु
कथमित्याशंक्योत्तरंसूत्रयति॥ततःप्रशांतवाहितासंस्कारादि
ति॥यथासमिदाज्याहुतिप्रक्षेपेवह्निरुत्तरोत्तरवृद्ध्याप्रज्वल
ति॥समिदादिक्षयेप्रथमक्षणेकिंचिच्छाम्यति॥उत्तरोत्तरक्षणे
षुशांतिर्वर्द्धते॥तथानिरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तरएधिकःप्रशमःप्रव
हति॥तत्रपूर्वपूर्वप्रशमजनितःसंस्कारएवोत्तरप्रशमस्यका
रणं॥तामेतांप्रशांतांप्रशांतवाहितांभगवान्विस्पष्टमुदाज
हार॥यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते॥निस्पृहःसर्व
कामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा॥यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोप
मास्मृता॥योगिनोयतचित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनः॥यत्रोपरमते
चित्तंनिरुद्धंयोगसेवया॥यत्रचैवात्मनात्मानंपश्यन्नात्मनितुष्य
ति॥सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं॥वेत्तियत्रनचैवायं
स्थितश्चलतितत्वतः॥यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः॥
यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते॥तंविद्याद्दुःखसंयोग
वियोगंयोगसंज्ञितं॥सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसे
ति॥निरोधसमाधेःसाधनंसूत्रयति॥विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वकः
संस्कारशेषोन्यइति॥विरामोवृत्त्युपरमःतस्यप्रत्ययःकारणंवृत्यु
परमार्थःपुरुषप्रयत्नः॥तस्याभ्यासःपौनःपुन्येनसंपादनंतत्पूर्वक
स्तज्जन्यः॥अनंतरातीतसूत्रेसंप्रज्ञातसमाधेरुक्तत्वात्तदपे
क्षयाऽन्योऽसंप्रज्ञातसमाधिस्तत्रवृत्तिरहितस्यचित्तस्यस्वरूपस्य
दुर्लक्ष्यत्वात्संस्काररूपेणचित्तंशिष्यते॥विरामप्रत्ययजन्यत्वं
भगवान्विस्पष्टमाह॥संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशे

षतः॥मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः॥शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या
धृतिगृहीतया॥आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेत्॥यतो
यतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरं।ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववव
शंनयेत्॥काम्यमानाःस्रक्चंदनवनितापुत्रमित्रगृहक्षेत्रादयोमो
क्षशास्त्रकुशलविवेकिजनप्रसिद्धैर्बहुभिर्दोषैरुपेताअपिअना
दिअविद्यावशात्तद्दोषानाच्छाद्यतेषुविषयेषुसम्यक्त्वंसंकल्प
यंति॥तस्माच्चसंकल्पादिदंमेस्यादिदंमेस्यादित्येवंरूपाःकामाःप्र
भवंति॥तथाचस्मर्यते॥संकल्पमूलःकामोवैयज्ञाःसंकल्पसंभवाः
॥कामजानामितेमूलंसंकल्पात्किलजायसेइति॥नत्वांसंकल्पयि
ष्यामिसमूलस्त्वंविनश्यसि॥तत्रविवेकेनविषयदोषेषुसाक्षात्कृ
तेषुसुनावांतेपायसइवकामास्त्यज्यंते॥स्रक्चंदनादिष्विवयेब्र
ह्मलोकादिष्वणिमाद्यैश्वर्येषुचकामास्त्याज्याइत्यभिप्रेत्यसर्वा
निसुकृतंमासोपवासव्रतिनातस्मिन्मास्यन्नेत्यक्तेपिकामःपुनःपुनरु
देतितद्वन्माभूदित्यशेषतइत्युक्तं॥कामत्यागेमनःपूर्वकप्रवृत्त्यभा
वेपिचक्षुरादीनांरूपादिषुस्वभावसिद्धाप्रवृत्तिःसापिप्रयत्नयुक्ते
नमनसैवनियंतव्या॥देवतादर्शनादिष्वपिअननुसरणायसमं
ततइत्युक्तम्॥भूमिकाजयक्रमेणोपरमंविवक्षितत्वात्शनैःशनै
रित्युक्तं॥ताश्चभूमिकाश्चतस्रःकठवल्लीषुश्रूयंते॥यच्छेद्वाङ्मन
सीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनिमहतिनियच्छेत्तद्यच्छेच्छांतआत्म
नीति॥वाग्व्यापारोहिद्विविधः॥जपादिरूपोलौकिकोजपादिरूपोवै
दिकश्च॥तत्रलौकिकश्चद्बहुविक्षेपकरत्वाद्व्युत्थानकालेपियोगी
तंपरित्यजेत्॥अतएवस्मर्यते॥मौनंयोगासनंयोगस्तितिक्षैकांत
शीलता॥निस्पृहत्वंसमत्वंचसप्तैतान्येकदंडिनइति॥जपादिकं
निरोधसमाधौपरित्यजेत्॥सेयंवाग्भूमिःप्रथमातांभूमिंप्रयत्न
मात्रेणकतिपयैर्दिनैर्मासैर्वादृढंविजित्यपश्चाद्द्वितीयायांमनोभू
मौप्रयतेत॥अन्यथाबहुभूमिकप्रासादवत्प्रथमभूमिकापाते
नैवोपरितन्योयोगभूमयोविनश्येयुः॥यद्यपिचक्षुरादयोनिरोद्ध
व्याःतथापितेषांवाग्भूमौमनोभूमौचांतर्भावोद्रष्टव्यः॥ननुवाचंम

नस्तिनियच्छेदित्यनुपपन्नं॥न ह्यींद्रियस्येंद्रियांतरे प्रवेशोस्ति॥मैवं॥
प्रवेशस्यास्याविवक्षितत्वात्॥नानाविक्षेपकारिणोर्वागिंद्रमनसयो
र्मध्ये प्रथमतो वाग्व्यापारनियमेन मनोव्यापारमात्रपरिशेष इह
विवक्षितः।गोमहिषाश्वादीनामिव वागिंद्रियमेस्वाभाविके संपन्ने ततो
ज्ञानात्मनि मनो नियच्छेत्॥आत्मा त्रिविधः॥ज्ञानात्मा महानात्मा
शांतात्मा चेति॥ज्ञानात्मन्यत्र स्थित आत्मेति ज्ञातृत्वोपाधिरहंकारो
त्र ज्ञानशब्देन विवक्षितः॥करणस्य मनसो नियम्यत्वेन पृथगुपात्त
त्वात्॥अहंकारो द्विविधः॥विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति॥अयमहं
मेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानः सामान्यरूपः॥स च सर्वव्य
क्तिषु व्याप्तत्वान्महानित्युच्यते॥ताभ्यामहंकाराभ्यामुपहितो द्वावा
त्मानौ॥निरुपाधिकः शांतात्मा तदेतत्सर्वमंतर्वहिर्भावेन वर्तते॥शां
त आत्मा सर्वांतरः स्थितः तस्मिन्नाश्रितं जडशक्तिरूपमव्यक्तं
मूलप्रकृतिः सा च प्रथमं सामान्याहंकाररूपं महत्तत्वं नाम धृत्वा
व्यक्तीभवति॥ततो वहिर्विशेषाहंकाररूपेण ततो बहिर्मनोरूपेण
ततो वहिर्वागाद्यिंद्रियरूपेण तदेतदभिप्रेत्योत्तरमांतरत्वं विवि
नक्ति श्रुतिः॥इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः॥मनसस्तु परा बु
द्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इ
ति॥एवं सति अत्र नानाविधसंकल्पविकल्पसाधनं करणरूपं म
नोऽहंकर्तरि नियच्छेत्॥मनोव्यापारान्परित्यज्याहंकारमात्रं परिशेषये
त्॥न चैतदशक्यमिति वाच्यं॥तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदु
ष्करमिति॥वदंतमर्जुनं प्रति भगवतोत्तराभिधानात्॥असंशयं म
हावाहो मनो दुर्निग्रहं चलं॥अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृ
ह्यते॥असंयतात्मनो योगो दुःप्राप इति मे मतिः॥वश्यात्मना तु य
तता शक्योऽवाप्तुमुपायतः॥इत्यभ्यासवैराग्ये पतंजलिसूत्रोदा
हरणेन व्याख्यास्यते॥पूर्वपूर्वभूमिदार्ढ्यरहितोऽसंयतात्मा॥त
त्सहितो वश्यात्मा उपायतः प्राप्तिं गौडाचार्याः सदृष्टांतमाहुः॥
उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकविंदुना॥मनसो निग्रहस्तद्वद्
भवेदपरिखेदतः॥बहुभिर्न विरोद्धव्यमेकेनापि वलीयसा॥सप

राभवमाप्नोतिसमुद्रइवटिट्टिभात्॥इत्यत्रसंप्रदायविद्आख्यायि
कामाचक्षते॥कस्यचित्किलपक्षिणोंडानितीरस्थान्युदधिरुत्सेके
नापजहार॥तंचसमुद्रंशोषयामीतिप्रवृत्तःसचपक्षीस्वमुखाग्रेण
चैकैकंजलबिंदुंप्रतिक्षिपति॥तदाबहुभिःपक्षिभिर्बंधुवर्गैर्वार्य
माणोप्यनुपरतःप्रत्युततानपिसहकारिणोवव्रे॥तांश्चपततोस
तनाभ्यांबहुधाक्लिश्यतःसर्वानवलोक्यकृपालुर्नारदोगरुडंसमी
पेप्रेषयामास॥ततोगरुडपक्षपातेनशुष्यन्समुद्रोभीतस्तान्यंडानि
पक्षिणेददौ॥एवमखेदेनमनोनिरोधेपरमधर्मेप्रवर्तमानंयोगिन
मीश्वरोनुगृह्णाति॥अखेदश्चमध्येमध्येतदनुकूलव्यापारमिश्रणेन
संपद्यते॥यथौदनंभुंजानस्तत्ग्रासांतरेचोष्यलेह्यादीनास्वादय
तितद्वत्॥इदमेवाभिप्रेत्यवसिष्ठआह॥चित्तस्यभोगैर्द्वौभागौशास्त्रे
णैकंप्रपूरयेत्॥गुरुशुश्रूषयाभागंअव्युत्पन्नस्यसंक्रमः॥किंचि
द्व्युत्पत्तियुक्तस्यभागंभोगैःप्रपूरयेत्॥गुरुशुश्रूषयाभागौभागंशास्त्रा
र्थचिंतया॥व्युत्पत्तिमनुयातस्यपूरयेच्चेतसोन्वहं॥द्वौभागौशास्त्रवै
राग्यैर्द्वौध्यानगुरुपूजयेति॥भोगशब्देनात्रजीवनहेतुर्भिक्षाटनादि
व्यापारोवर्णाश्रमोचितव्यापारश्चोच्यते॥घटिकामात्रंमूहूर्तंवायथा
शक्तियोगमभ्यस्यततोमूहूर्तंशास्त्रश्रवणेनपरिचर्ययावागुरून
नुगम्यमुहूर्तंस्वदेहमनुसृत्यमुहूर्तंयोगशास्त्रंपर्यालोच्यपुनर्मुहूर्तं
योगमभ्यसेत्॥एवंयोगप्राधान्येनव्यापारांतराणिमेलयेत्तानिद्राकु
अभ्यासस्यशयनकालेतद्दिनगतान्योगमुहूर्तान्गणयेत्॥ततःपरेद्यु
र्वापरपक्षेवापरमासेवायोगमुहूर्तान्वर्द्धयेत्॥तथाचैकैकस्मिन्मुहू
र्तेएकैकक्षणयोगेपिसंवत्सरमात्रेणभूयान्योगकालोभवति॥नचै
वंयोगैकपरत्वेव्यापारांतराणिलुप्येरन्नितिशंकनीयं॥लुप्तेष्व
पितद्व्यापारस्यैवयोगेधिकारात्॥अतएवविद्वत्संन्यासोपेक्ष्यते
॥तस्मात्तदेकनिष्ठःपुमानध्येतृवणिगादिवत्॥क्रमेणयोगारू
ढोभवति॥यथाध्येतामाणवकःपादंपादमर्द्धर्चमृचमृग्द्वयंवर्गंच
क्रमेणपठन्दशवर्षैरध्यापकोभवति॥यथाचवाणिज्यंकुर्वन्स
कनिष्कद्विनिष्कादिक्रमेणलक्षपतिःकोटिपतिर्वाभवति॥तथाता

भ्यांवणिक्‌अध्येतृभ्यांसहद्वैवोपक्रम्यमत्सरग्रस्तद्वयंभुंजानस्तावता।
कालेनकुतोनयोगमारोहेत्॥तस्मात्पुनःपुनःप्राप्यमाणान्संकल्प
विकल्पानुद्दालकवत्पुरुषप्रयत्नेनपरित्यज्याहंकर्तरिज्ञानात्मनि
मनोनियच्छेत्॥तामेतांद्वितीयभूमिकांविजित्यबालमूकादिवन्निर्म
नस्केस्वाभाविकेसतिततोविशेषाहंकाररूपंविस्पष्टज्ञानात्मानमस्प
ष्टेसामान्याहंकारेमहत्तत्त्वेनियच्छेत्॥यथास्वल्पांनद्रींप्राप्तवतोवि
शेषाहंकारःसंकोचोभवति॥सेयंलोकप्रसिद्धयातंद्रयातार्किका।
भिमतनिर्विकल्पकज्ञानेनचसमानामहत्तत्त्वमात्रपरिशेषावस्था
तृतीयाभूमिः॥अस्याश्चाभ्यासपाटवेनवशीकृतायांतमेतंसामान्या
हंकाररूपंमहांतमात्मानंनिरुपाधितयाशांतेचिदेकरसस्वभावेनि
यच्छेत्॥महत्तत्त्वंतिरस्कृत्यचिन्मात्रंपरिशेषयेत्॥अत्रापिपूर्वोक्त।
विस्मृतिप्रयत्नएवततोप्यतिशयेनोपायलाभमापद्यते॥यथाशास्त्रा
भ्यासेप्रवृत्तस्यस्खलतः प्राक्प्रतिग्रंथंव्याख्यानापेक्षायामपिव्यु।
त्पन्नस्यस्वतएवोत्तरग्रंथार्थःप्रतिभाति॥तथासम्यग्वशीकृतपूर्वभू
मेर्योगिनउत्तरभूम्युपायःस्वतएवप्रतिभाति॥तदाहयोगभाष्यका
रः॥योगेनयोगोज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रवर्त्तते॥योऽप्रमत्तस्तुयोगेनसयो
गीरमतेचिरमिति॥योगउत्तरभूमिकायोगेनज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रव
र्त्ततेयोयोगाप्रमत्तःयोगेनपूर्वभूमिकोत्तरभूमिकायोगेनसयोगेरम
तेचिरमिति॥ननुमहत्तत्त्वशांतात्मनोर्मध्येमहत्तत्त्वोपादानमव्यक्ता
ख्यंतत्त्वंश्रुत्योदाहृतं॥तत्रकुतोनियमनंनाभिधीयतइतिचेन्न॥
लयप्रसंगादितिब्रूमः॥यथाघटोऽनुपादानेजलेनिरुध्यमानोनली
यते॥उपादानभूतायांतुमृदिलीयते॥तथामहत्तत्त्वमात्मनिनली
यते॥अव्यक्तेतुलीयते॥नचस्वरूपलयःपुरुषार्थः॥स्वात्मदर्शना
नुपयोगात्‌॥दृश्यते त्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरिति॥
पूर्ववाक्येऽभिधायसूक्ष्मत्वसिद्धयेनिरोधस्याभिधानात्॥लयस्य
प्रतिदिनंसुषुप्तौस्वतःसिद्धत्वेनप्रयत्नवैयर्थ्याच्च॥ननुधारणाध्या
नसमाधिसाध्यस्यसंप्रज्ञातस्यैकाग्रावृत्तिरूपत्वेनदर्शनहेतुत्वेपि।
शांतात्मन्यवरुद्धस्यासंप्रज्ञातसमाधिमापन्नस्यचित्तस्यवृत्तिरहितत्वे

नसुषुप्तिवन्नदर्शनहेतुत्वमितिचेन्न॥स्वतःसिद्धस्यदर्शनस्यनि
वारयितुमशक्यत्वात्॥अतएवश्रेयोमार्गेभिहितम्॥आत्मना
त्माकारंस्वभावतोवस्थितंसदाचितंआत्मैकाकारतयातिरस्कृता
नात्मदृष्टिर्विदधीतेति॥यथाघटोउत्पद्यमानःस्वतोवियत्पूर्णएवो
त्पद्यते॥जलतंदुलादिपूरणंउत्पन्नेघटेपश्चात्पुरुषप्रयत्नेन
भवति॥तत्रजलादौनिःसारितेपिनवियन्निःसारयितुंशक्यते॥मु
खपिधानेपिअंतर्वियद्वतिष्ठतएव॥तथाचित्तमुत्पद्यमानमा
त्मचैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते॥उत्पन्नेचित्तेपश्चान्मूषनिक्तद्रुतताम्र
वद्घटपटरूपरससुखदुःखादिवृत्तिरूपत्वंभोगहेतुधर्माधर्मादि
वशाद्भवति॥तत्ररूपरसाद्यनात्माकारेनिवारितेपिनिर्निमित्तश्चिदा
कारोननिवारयितुंशक्यते॥ततोनिरोधसमाधिनानिर्वृत्तिकेनसं
स्कारमात्रशेष्यतयासूक्ष्मत्वेनविदात्ममात्राभिमुखत्वादेकाग्रेण
चित्तेननिर्विघ्नमात्मानुभूयते॥अनेनैवाभिप्रायेणवार्तिककारस्
वानुभवयोगिनावाहतुः॥घटदुःखादिरूपित्वंधियोधर्मादिहेतु
तः॥निर्हेतुत्वात्मसंवेदरूपित्वंवस्तुवृत्ततः॥प्रशांतवृत्तिकंचित्तंप
रमानंददायकं॥असंप्रज्ञातनामायंसमाधिर्योगिनांप्रियइति॥
आत्मदर्शनस्यस्वतःसिद्धत्वेप्यनात्मवारणायनिरोधाभ्यासः॥
अतएवोक्तम्॥आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेदिति
योगशास्त्रस्यचित्तचिकित्सकसमाधिमात्रेप्रवृत्तत्वान्निरोधसमा
धावात्मदर्शनंनसाक्षादुक्तं॥भाग्यांतरेणत्वभ्युपगम्यते॥योगश्चि
त्तवृत्तिनिरोधइतिसूत्रयित्वातदाद्रष्टुःस्वरूपेणावस्थानमितिसू
त्रणात्॥यद्यपिनिर्विकारोद्रष्टासदास्वरूपएवावतिष्ठते॥तथापि
वृत्तिषूत्पद्यमानासुतत्रचिच्छायायांप्रतिबिंबितायांतदविवेकाद
स्वस्थइवदृष्टाभवति॥तदप्यनंतरसूत्रेणोक्तं॥वृत्तिसारूप्यमि
तरत्रेति॥अन्यत्रापिसूत्रितम्॥सत्त्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोः
प्रत्ययाविशेषोभोगःपरार्थत्वादिति॥चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदा
कारापत्तौस्वबुद्धिसंवेदनमितिच॥निरोधसमाधिनाशोधितेतत्त्वं
पदार्थेसाक्षात्कृतेपितस्यब्रह्मत्वंगोचरयितुंमहावाक्येनब्रह्मवि

द्यानामकंस्वद्वत्यंतरमुत्पद्यते॥नचशुद्धत्वंपदार्थस्साक्षात्कारेनि
रोधसमाधिरेकएवोपायः॥किंतुचिज्जडविवेकेनापिपृथक्कृतेन
तत्साक्षात्कारसंभवात्॥अतएववसिष्ठआह॥द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययो
गोज्ञानंचराघव॥योगस्तद्वृत्तिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणमिति॥
असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः॥प्रकारौद्वौततोदे
वोजगादपरमःशिवइति॥ननुविवेकोपियोगेपर्यवस्यतिदर्शनवे
लायामात्ममात्रगोचरायाएकाग्रवृत्तेःक्षणिकसंप्रज्ञातरूपत्वात्॥
बाढंतथापिसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोःस्वरूपतःसाधनतश्चास्त्येवमहद्वै
लक्षण्यंवृत्त्यवृत्तिभ्यांस्फुटःस्वरूपभेदः॥साधनंतुसंप्रज्ञातस्यस
जातीयत्वाद्धारणादित्रयमंतरंगंअसंप्रज्ञातस्यतुअवृत्तिकस्यवि
जातीयत्वाद्बहिरंगं॥तथाचसूत्रं॥तदपिबहिरंगंनिर्बीजस्येति॥वि
जातीयस्यापिबहुविधानात्मवृत्तिनिवारणेनोपकारितयाबहिरंग
त्वमविरुद्धं॥तदेवोपकारित्वंविस्पष्टयितुंसूत्रयति॥श्रद्धावीर्यस्मृ
तिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषामिति॥केषांचिद्देवादीनांपूर्वसूत्रे
जन्मनैवसमाधिमुक्त्वामनुष्यान्प्रत्येतदुच्यते॥ममायंयोगएवपर
मपुरुषार्थसाधनमितिप्रत्ययःश्रद्धासाचोत्कर्षश्रवणेनोपजायते
॥तदुत्कर्षश्चस्मर्यते॥तपस्विभ्योधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधि
कः॥कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवार्जुनेति॥उत्तमलोक
साधनत्वात्॥कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसोज्योतिष्टोमादिकर्मणश्च
योगोधिकंज्ञानंप्रत्यंतरंगत्वाच्चित्तविश्रांतिहेतुतयाज्ञानादप्यधि
कत्वं॥एवंज्ञानतोयोगेश्रद्धाजायते॥तस्यांचश्रद्धायांवासितायां
वीर्यमुत्साहोभवति॥सर्वथायोगंसंपादयिष्यामीति॥एतादृशे
नोत्साहेनतदातदनुष्ठेयानियोगांगानिसमर्थ्यंते॥तथाचस्मृत्या
सम्यगनुष्ठितसमाधेरध्यात्मप्रसादेसत्यृतंभराप्रज्ञोदेति॥तत्प्र
ज्ञापूर्वकःतत्प्रज्ञाकारणकोसंप्रज्ञातसमाधिरितरेषांदेवादिभ्यो
ऽर्वाचीनानांमनुष्याणांसिध्यति॥तांचप्रज्ञांसूत्रयति॥ऋतंभरा
तत्रप्रज्ञेति॥ऋतं सत्यंवस्तुयाथात्म्यंबिभर्तिप्रकाशयतीतिऋ
तंभरातत्रतस्मिन्समाध्युत्कर्षजन्येअध्यात्मप्रसादेसतीत्यर्थः॥

ऋतंभरत्वोपपत्तिं सूत्रयति ॥ श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशे-
षार्थत्वादिति ॥ सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेषु वस्तुषु अयोगिप्रत्यक्ष-
त्वं न प्रवर्त्तते ॥ आगमानुमानाभ्यां तानि वस्तूनि अयोगिभिर्ज्ञायंते ॥ ई-
ते च शास्त्रानुमानजन्ये प्रज्ञे वस्तुसामान्यमेव गोचरयतः ॥ इदं तु योगि-
प्रत्यक्षं विशेषवस्तुगोचरत्वादृतंभरं ॥ तस्य योगिप्रत्यक्षस्य संप्र-
ज्ञातसमाधौ बहिरंगत्वसिद्ध्यर्थमुपकारित्वं सूत्रयति ॥ तज्जः सं-
स्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबंधीति ॥ असंप्रज्ञातसमाधेर्बहिरंगसाध-
नमुक्त्वा तन्निरोधप्रयत्नस्यांतरंगसाधनतां सूत्रयति ॥ तस्यापि
निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिरिति ॥ सोऽयं समाधिः सुषु-
प्तिसमानः साक्षिचैतन्येनानुभावयितुं शक्यः ॥ न चासौ सर्वधीवृ-
त्तिराहित्यात्सुषुप्तिरेवेति शंकनीयं ॥ मनःस्वरूपसदसत्त्वाभ्यां वि-
शेषात् ॥ तदुक्तं गौडपादाचार्यैः ॥ निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्प-
स्य धीमतः ॥ प्रसारः स तु विज्ञेयः सुषुप्त्यन्योन्यतत्समः ॥ लीयते हि
सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते ॥ तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समं-
ततः इति ॥ मांडूक्यशाखायामपि श्रूयते ॥ द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभ-
योः प्राज्ञतुर्ययोः ॥ बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥ स्व-
प्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ॥ न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये प-
श्यंति निश्चिताः ॥ अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ॥ विप-
र्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुत इति ॥ आद्यौ विश्वतैजसौ ॥ अ-
द्वैतस्य वस्तुनोऽन्यथाग्रहणं द्वैतरूपेण प्रतिभासः ॥ स च विश्वतैज-
सयोर्वर्त्तमानः स्वप्न उच्यते ॥ तत्त्वस्याज्ञानं निद्रा सा च विश्वतैजस-
प्राज्ञेषु वर्त्तते ॥ ॥ तयोः स्वप्ननिद्रयोः स्वरूपभूतयोर्विपर्यासो मि-
थ्याज्ञानं तस्मिन्विद्यया क्षीणे सति तुरीयपदमद्वैतं वस्त्वश्नुते ॥ नन्व-
स्त्वेवमसंप्रज्ञातसमाधिसुषुप्त्योर्महान्भेदः तत्र तत्त्वदिदृक्षोर्दर्श-
नसाधनत्वेन समाध्यपेक्षायामपि दृष्टतत्त्वस्य जीवन्मुक्तस्य नास्ति
तदपेक्षा ॥ रागद्वेषादिक्लेशबंधस्य सुषुप्त्यापि निवृत्तेः ॥ नैवम् ॥ किं
प्रतिदिनं स्वतः प्राप्ता कादाचित्की सुषुप्तिर्बंधनिवर्त्तिका ॥ किं वाऽभ्या-
सेन निरंतरवर्त्तिनी ॥ आद्येऽपि किं सुषुप्तिकालीनस्य क्लेशबंधस्य

निवृत्तिः किं वा कालांतरवर्त्तिनो नाद्यः ॥ अप्रसक्तेर्न हि मूढानामपि
सुषुप्तौ क्लेशबंधः ॥ अन्यथायासः प्रसज्येत ॥ न द्वितीयो संभवात् न
ह्यन्यकालीनया सुषुप्त्या कालांतरवर्त्तिनः क्लेशस्य क्षयः संभवति ॥
अन्यथा मूढानामपि जागरणस्वप्नयोः क्लेशस्य क्षयः प्रसज्येत नापि
सुषुप्ते नैरंतर्यं अभ्यसितुं शक्यं ॥ तस्याः कर्मक्षयनिवृत्तत्वात् ॥ तस्मा
त्तत्वविदोपि क्लेशक्षयायास्त्येवासंप्रज्ञातसमाध्यपेक्षा ॥ तस्य च
समाधेर्गवाश्वादिष्विव वाङ्निरोधः प्रथमा भूमिः ॥ बालकादिष्विव नि
र्मनस्त्वं द्वितीया ॥ तंद्रायामिवाहंकाराराहित्यं तृतीया ॥ सुषुप्ताविव महत्
त्वराहित्यं च तुर्यी ॥ तदेतत् भूमिचतुष्टयमभिप्रेत्य शनैरुपरमेदित्यु
क्तं ॥ अत्र चोपरमेद्धृतिगृहीता बुद्धिः साधनं महदहंकारमनोवागा
दीनां स्वत एव तीव्रवेगेन बहिः प्रवहतां कूलंकषाया इव नद्या निरो
धे धैर्यमहदपेक्षितं बुद्धिर्विवेकः पूर्वभूमिर्जिता न वेपि परीक्ष्य जि
तायामुत्तरभूम्युपक्रमः ॥ अजितायां तु सैव पुनरभ्यसनीयेतित
दा तदा विविच्यात् ॥ आत्मसंस्थमित्यादिना सार्द्धश्लोकेन चतुर्थभू
म्यभ्यासोपि स्मृतः ॥ गौडपादाचार्या आहुः ॥ उपायेन निगृह्णीयात्
विक्षिप्तं कामभोगयोः ॥ सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ दुः
खं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ॥ अजं सर्वमनुस्मृत्य जा
तं नैव तु पश्यति ॥ लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ॥ सक
षायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥ नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसं
गः प्रज्ञया भवेत् ॥ निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥ यदा न
लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ॥ अलिंगनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म
तत्तदेति ॥ लयविक्षेपकषायसमप्राप्तयश्चतस्रश्चित्तस्यावस्थाः ॥ः
तन्न निरुध्यमानं चित्तं विषयेभ्यो व्याहृत्तं पूर्वाभ्यासवशात् यदि लया
य सुषुप्तये अभिमुखं भवेत् ॥ तदानीमुत्थापनप्रयत्नेन लयकारण
निवारणेन वा चित्तं सम्यक् प्रबोधयेत् ॥ लयहेतवो निद्राशेषाऽजीर्ण
बह्वशनश्रमाः ॥ अत एव आहुः ॥ समाप्य निद्रां सुजीर्णेल्पभोजी श्र
मत्याज्यबाधे विभक्तप्रदेशे सदासीत निस्तृष्ण एवं प्रयत्नोथ वा प्राण
रोधो निजाभ्यासमार्गादिति ॥ लयात् उत्थापितं चित्तं दैनंदिनप्रबोधा

भ्यासवशात्यदिकामभोगयोर्विक्षिप्येततदाविवेकिजनप्रसिद्ध
भोग्यवस्तुगतसर्वदुःखानुस्मरणेनशास्त्रप्रसिद्धजन्मादिरहिता
द्वितीयब्रह्मतत्त्वानुस्मरणपूर्वकेनभोग्यवस्त्वदर्शनेनचपुनःपु
नर्विक्षेपाच्चित्तंप्रशमयेत्॥कषायस्तीव्रचित्तदोषस्तीव्ररागद्वेषा
दिवासनाग्रस्तंचित्तंकदाचित्समाहितमिवलयविक्षेपरहितंदुः
खैकाग्र्यमवतिष्ठतेतादृशंतच्चित्तंविजानीयात्॥समाहितचित्तात्
पृथक्त्वेनअसमाहितंचित्तंविवेकेनावगच्छेत्॥असमाहितमेतदि
त्यवगम्यलयविक्षेपवत्कषायस्यप्रतीकारंकुर्यात्॥समशब्देन
ब्रह्माभिधीयते॥समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतेपरमेश्वरमितिस्मृतेः॥
लयविक्षेपकषायेषुपरिहृतेषुपरिशेषाच्चित्तेनसमंब्रह्मप्राप्यते
॥तच्चसमप्राप्तंचित्तंकषायलयभ्रांत्यानचालयेत्॥सूक्ष्मयाबुध्या
लयकषायप्राप्तीविविच्यतस्यांसमप्राप्तावतिप्रयत्नेनचित्तंस्थापये
त्॥स्थापितेतस्मिन्ब्रह्मस्वरूपभूतःपरमानंदःसम्यगाविर्भवति
॥तथाचोदाहृतं॥सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियमिति॥
श्रुतिश्चभवति॥समाधिनिर्धूतमलस्यचेतसोनिवेशितस्यात्म
नियत्सुखंभवेत्॥नशक्यतेवर्णयितुंगिरातदास्वयंतदंतःकर
णेनगृह्यत इति॥ननुसमाध्याविर्भूतब्रह्मानंदस्यबुद्धिग्राह्यत्वं
श्रुतिस्मृतिभ्यांअभिहितं॥आचार्यैस्तुनास्वादयेत्सुखंतत्रेतिबु
द्धिग्राह्यत्वंप्रतिषिध्यते॥नायंदोषः॥तत्रनिरोधसुखंबुद्धिग्राह्यं
नप्रतिषिध्यतेकिंतुसमाधिविरोधिनोत्थानरूपस्यपरामर्शस्यै
वप्रतिषेधात्॥यथानिदाघदिवसेषुमध्याह्नेजाह्नवीह्रदनिमग्ने
नानुभूयमानमपिशैत्यसुखंतदावक्तुमशक्यंपश्चादुन्मग्नेना
भिधीयते॥यथावासुषुप्तावविद्यावृत्तिभिःसूक्ष्माभिरनुभूयमान
मपिस्वरूपसुखंतदानींसविकल्पकेनांतःकरणवृत्तिज्ञानेनगृ
हीतुमशक्यंप्रबोधकालेतुस्मृत्याविस्पष्टंपरामृश्यते॥तथास
माधौवृत्तिरहितेनसंस्कारमात्रशेषतयासूक्ष्मेणवाचित्तेनसुखा
नुभवःश्रुतिस्मृत्योर्विवक्षितः॥महदिदंसमाधिसुखमन्वभूवमि
त्येतादृशोव्युत्थितस्यसविकल्पकःपरामर्शोनास्वादनं॥तदेवा

चार्यैः प्रतिषिध्यते॥ तमेव स्वाभिप्रायं प्रकटयितुं निःसंगः प्रज्ञया
भवेदित्युक्तं॥ प्रकृष्टं सविकल्पकं ज्ञानं प्रज्ञा तया सह संगं परित्य
जेत्॥ यद्वा पूर्वोक्ताधृतिगृहिता बुद्धिः प्रज्ञा तदात्मकेन साधनेन
सुखास्वादनतद्वर्णनादिरूपामासक्तिं वर्जयेत्॥ समाधौ ब्रह्मानं
दे निमग्नं चित्तं यदि कदाचित्सुखास्वादनाय वा शीतवातमशकाद्यु
पद्रवेण निश्चरेत्॥ तदा निश्चरत्तच्चित्तं पुनर्निश्चलं यथा भवति त
था परब्रह्मणा सहैकीकुर्यात्॥ तत्र च निरोधप्रयत्न एव साधनं॥ एकी
भाव एव यदा न लीयते इत्यनेन स्पष्टीक्रियते॥ अलिंगनमनाभास
मित्याभ्यां पदाभ्यां कषायसुखास्वादौ प्रतिषिध्यते॥ लयविक्षेपक
षायसुखास्वादेभ्यो रहितं चित्तमविघ्नेन ब्रह्मण्यवस्थितं भवति॥
एतदेवाभिप्रेत्य कठवल्लीषु पठ्यते॥ यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि म
नसा सह॥ बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिं॥ तां योगइति म
न्यंते स्थिरामिंद्रियधारणां॥ अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवा
प्ययाविति॥ उपेक्षितो योग इंद्रियवृत्तीनां प्रभवं करोति॥ अनुष्ठित
स्तु तासां लयहेतुः॥ अत एव योगस्य स्वरूपलक्षणं सूत्रयति॥ यो
गश्चित्तवृत्तिनिरोध इति॥ वृत्तीनामानंत्यान्निरोधोऽशक्य इति शं
कां वारयितुमियत्तां सूत्रयति॥ वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टा
इति॥ रागद्वेषादिक्लेशरूपा आसुरवृत्तयः क्लिष्टाः॥ रागादिरहिता
दैववृत्तयोऽक्लिष्टाः॥ यद्यपि पंचस्वेवक्लिष्टानामपि अंतर्भावस्तथापि
क्लिष्टा एव निरोद्धव्या इति मंदबुद्धिं वारयितुं ताभिः सहाक्लिष्टा उ
दाहृताः॥ नामधेयलक्षणाभ्यां वृत्तीर्विशदयितुं सूत्रषट्कमाह॥ प्र
माणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः॥ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणा
नि॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठितं॥ शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यो विकल्पः॥ अभावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रा॥ अनुभूत
विषयस्यासंप्रमोषः स्मृतिरिति॥ वस्त्वभावः प्रतीयते यस्मिं
स्तमस्यावरके सति तत्तमोऽभावप्रत्ययस्तमोगुणं विषयं कुर्वंती
वृत्तिर्निद्रेत्युच्यते॥ अनुभूतविषयस्यासंप्रमोषस्तदनुभवजन्यम
नुसंधानं॥ पंचविधवृत्तिनिरोधसाधनं सूत्रं पठति अभ्यासवै

राग्याभ्यांतन्निरोधइति॥यथातीव्रवेगोपेतंनदीप्रवाहंसेतुबंधनेन
निर्वार्य्यकुल्याप्रणयनेनक्षेत्राभिमुखंतिर्यक्प्रवाहांतरमुत्पाद्य
ते॥तथावैराग्येणचित्तनद्याविषयप्रवाहंनिर्वार्य्यसमाध्यभ्यासे
नप्रशांतःप्रवाहःसंपाद्यते॥मंत्रजपदेवताध्यानादीनांक्रियारू
पत्वेनावृत्तिलक्षणोभ्यासःसंभाव्यते॥सर्वव्यापारोपरमरूपस्य
समाधेःकोनामाभ्यासइतिशंकांवारयितुंसूत्रयति॥तत्रस्थितौ
यत्नोभ्यासइति॥स्थितिर्नैश्चल्यनिरोधःयत्नोमानसउत्साहः॥
स्वतएवबहिःप्रवाहशीलंचित्तंसर्वथानिरोधयामीत्येवंवि
धउत्साहः॥आवर्त्यमानोभ्यास — इतिउच्यते॥अयमभ्यासइदा
नींप्रवृत्तःस्वयमदृढःसन्अनादिप्रवृत्तांव्युत्थानवासनांकथम
भिभवेदित्याशंकामपवदितुंसूत्रयति॥सतुदीर्घकालनैरंतर्य्य
सत्कारासेवितोदृढभूमिरिति॥लोकाहिमूढस्यवचनमुदाहरंति
॥विद्यमानाश्चत्वारएववेदास्तानध्येतुंगतस्यमाणवकस्यपंच
दिवसाअतीताअद्याप्यसौनागतइति॥तादृशएवायंयोगीतदा
स्याद्यदादिवसैर्वामासैर्वायोगसिद्धिंवांछेत्तस्मात्संवत्सरैर्जन्मभि
र्वादीर्घकालंयोगआसेवितव्यः॥तथाचस्मर्यते॥अनेकजन्मसं
सिद्धस्ततोयातिपरांगतिमिति॥चिरमासेव्यमानोपियदिविच्छिद्य
विच्छिद्यसेव्यते॥तर्हिउत्पद्यमानानांयोगसंस्काराणांसमनंतरभा
विभिर्व्युच्छेदकालीनैर्व्युत्थानसंस्कारैरभिभवेसतिखंडनकारोक्त
न्यायआपतेत्॥अग्नेधावन्पश्चात्लुप्यमानानोविस्मरणशील
श्रुतवत्किमालंबेतेति॥तस्मान्निरंतरमासेवितव्यःसत्कारआदरः॥
अनादरेणसेव्यमानेवसिष्ठोक्तन्यायआपतेत्॥अकर्तृकुर्वदप्ये
तच्चेतश्चेत्क्षीणवासनं॥दूरंगतमनाजंतुःकथासंश्रवणेयथेति॥
अनादरोलयविक्षेपकषायसुखास्वादनानामपरिहारः॥तस्माद
दरेणसेवितव्यः॥दीर्घकालादित्रैविध्येनसेवितस्यसमाधेर्दृढभू
मित्वंनामविषयसुखवासनयादुःखवासनयावाचालयितुमशक्य
त्वं॥तच्चभगवतादर्शितं॥यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः॥
यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यतेइति॥अपरलाभस्या

नाधिकंयंकचवृत्तांतेनवसिष्ठउदाजहार कचःकदाचिदुत्थायस
माधेःप्रीतमानसः॥एकांतेसमुवाचेदमेवंगद्गदयागिरा॥किंकरोमि
कगच्छामिकिंगृह्णामित्यजामिकिं॥आत्मनापूरितंविश्वंमहाकल्पां
बुनायथा॥सबाह्याभ्यंतरेदेहेह्यधऊर्ध्वंचदिक्षुच॥इतआत्मात
थेहात्मानास्त्यनात्ममयंजगत्॥नतदस्तियदत्राहंनतदस्तिनय
न्मयि॥किमन्यदभिवांछामिसर्वंसंविन्मयंततं॥स्फारब्रह्मामलां
भोधौफेनाःसर्वेकुलाचलाः॥चिदादित्यमहातेजोमृगतृष्णाजगच्छ्रि
यइति॥गुरुदुःखेनाथविचाल्यत्वंशिखिध्वजस्यवत्सरत्रयसमाधि
वृत्तांतेनउदाजहार॥निर्विकल्पसमाधिस्थंतत्रापश्यन्महीपतिं॥ए
जानंतावदेतस्माद्बोधयामिपदात्पदात्॥इतिसंचिंत्यचूडालासिंहना
दंचकारसा॥भूयोभूयःप्रभोरग्रेवनेचरभयप्रदं॥नचचालतदाराम
दानादेनतेनसः॥भूयोभूयःकृतेनापितदासातंव्यचालयत्॥चा
लितःपातितोप्येषतदानोबुबुधेबुधइति॥प्रल्हादवृत्तांतेनाप्ये
तदेवोदाजहार॥इतिसंचिंतयन्नेवप्रल्हादःपरवीरहा॥निर्विक
ल्पपरानंदसमाधिंसमुदाययौ॥निर्विकल्पसमाधिस्थःचित्रार्पितइ
वाबभौ॥पंचवर्षसहस्राणिपीनांगोतिष्ठदेकदृक्॥महात्मन्यप्रबु
ध्यस्वेत्सेवंविष्णुरुदाहरत्॥पांचजन्यंप्रदध्मौचध्वनयन्ककुभां
गणंदिशांगणं॥महतातेनशब्देनवैष्णवप्राणजन्मना॥बभूवसं
प्रबुद्धात्मादानवेंद्रःशनैःशनैरिति॥एवंवीतहव्यादीनामपिसमा
धिरुदाहरणीयः॥वैराग्यंद्विविधं॥अपरंपरंचेति॥यतमानव्यति
रेकैकेंद्रियवशीकारभेदैरपरंचतुर्विधं॥तत्राद्यंत्रयंअर्थात्तत्र
यन्तास्ताश्चतुर्थंसूत्रयति॥दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्यवशी
कारसंज्ञावैराग्यमिति॥स्रक्चंदनवनितापुत्रमित्रक्षेत्रधनादय
दृष्टावेदोक्तास्वर्गादयअनुश्राविकाः॥तत्रोभयत्रसत्यामपितृ
ष्णायांविवेकतारतम्येनयतमानादिवैराग्यत्रयंभवति॥अस्मिञ्ज
गतिकिंसारंकिमसारमितिगुरुशास्त्राभ्यांज्ञास्यामीत्युद्योगेयतमा
नत्वं॥स्वचित्तेपूर्वंविद्यमानदोषाणांमध्येअभ्यासमानेनविवेके
नएतावंतोपक्वाएतावंतोऽवशिष्टाइतिविवेचनंव्यतिरेकः॥दृष्टानु

श्राविकविषयप्रवृत्तेदुःखात्मत्वबाधेनतांप्रवृत्तिंपरित्यज्यमनस
श्चौत्सुक्यमात्रेणतृष्णावस्थापनंएकेंद्रियत्वं॥वितृष्णत्वंवशी-
कारः॥तदिदमपरंवैराग्यमष्टांगयोगप्रवर्त्तकत्वेनसंप्रज्ञातस्यां
तरंगं॥असंप्रज्ञातस्यबहिरंगंतस्यांतरंगंपरंवैराग्यंसूत्रयति॥
तत्परंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमितिसंप्रज्ञातसमाधिपाटवेन
गुणत्रयात्मकात्प्रधानाद्विविक्तस्यपुरुषस्यख्यातिःसाक्षात्कार
उत्पद्यतेतस्माच्चसाक्षात्कारादशेषगुणत्रयव्यवहारेवैतृष्ण्यं
यत्तत्परंवैराग्यं॥तस्यतारतम्येनसमाधेःशीघ्रत्वतारतम्यंसूत्र
यति॥तीव्रसंवेगानामासन्नःसमाधिलाभइति॥संवेगोवैरा
ग्यंतद्भेदात्तुयोगिनस्त्रिविधाः॥मृदुसंवेगामध्यमसंवेगाःतीव्र
संवेगाश्चेति॥आसन्नोल्पेनैवकालेनसमाधिर्लभ्यतइत्यर्थः॥
॥ तीव्रसंवेगेष्वेवसमाधितारतम्यंसूत्रयति॥मृदुमध्याधिमात्र-
त्वात्ततोपिविशेषइति॥मृदुतीव्रोमध्यतीव्रोधिमात्रतीव्रइति॥तेषु
पुनरेतरस्त्वरयासिद्धिर्द्रष्टव्या॥उत्तमोत्तमाजनकप्रल्हादादयो
ऽधिमात्रतीव्राः॥मुहूर्तमात्र विचारणेनदृढसमाधिलाभात्॥अधमा
उद्दालकादयोमृदुसंवेगाश्चिरप्रयासेनतल्लाभात्एवमन्येपियथा
योगमुन्नेयाः॥तदेवमधिमात्रतीव्रस्यदृढभूमावसंप्रज्ञातसमाधौ
लब्धेसतिपुनर्व्युत्थातुमशक्यंसन्मनोनश्यतिमनोनाशेनवास
नाक्षयेरक्षितेसतिजीवन्मुक्तिःसुप्रतिष्ठिताभवति॥नचमनोनाशे
विदेहमुक्तिरेवनतुजीवन्मुक्तिःइतिशंकनीयम्॥प्रश्नोत्तराभ्यांत-
न्निर्णयात्॥ श्रीरामः॥विवेकाभ्युदयाच्चित्तस्वरूपेंतर्हितेमुने॥मै
त्र्यादयोगुणाःकुत्रजायंतेयोगिनांवद॥वसिष्ठः॥द्विविधश्चित्तना
शोस्तिसरूपोऽरूपएवच॥जीवन्मुक्तौसरूपःस्यादरूपोऽदेहमुक्ति
गः॥प्राकृतंगुणसंभारंममेतिबहुमन्यते॥सुखदुःखाद्यवष्टब्धं-
विद्यमानंमनोविदुः॥चेतसःकथितासत्तामयारघुकुलोद्वह॥अ
स्यनाशमिदानींत्वंशृणुप्रश्नविदांवर॥सुखदुःखदशाधीरंसाम्या
न्नप्रोद्धरंतियं॥निश्वासाइवशैलेंद्रंचित्तंतस्यमृतंविदुः॥आपत्का
र्पण्यमुत्साहोमदोमांद्यंमहोत्सवं॥यंनयंतिनवैरूप्यंतस्यनष्टंमनो

विदुः॥चित्तनाशाभिधानं हि यदा नश्यति राघव॥मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं
तदा सत्वमुदेत्यलं॥भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः॥स
रूपोसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते॥अरूपस्तु मनोनाशो योम
योक्तो रघूद्वह॥विदेहमुक्तावेवासौ विद्यते निष्कलात्मकः॥समग्रा
ग्र्यगुणाधारमपि सत्वं प्रलीयते॥विदेहमुक्तावमलेपदे परमपाव
ने॥संशांतदुःखमजडात्मकमेकरूपमानंदमंथरमपेतरजस्तमो
यत्॥आकाशकोशलनवोऽतनवो महांतस्तस्मिन्पदे गलितदुःख
लवा वसंतीति॥जीवन्मुक्ता नमुह्यंति सुखदुःखरसस्थितौ॥प्राकृ
तेनार्थकारेण किंचित्कुर्वंति वा न वा॥तस्मात्सरूपो मनोनाशो जी
वन्मुक्तिसाधनमिति स्थितं॥ ॥इति श्रीजीवन्मुक्तिसाधनमनोना
शप्रकरणम्॥ ॥केयं जीवन्मुक्तिः किं वा तत्र प्रमाणं॥कथं वा तत्सि
द्धिरिति एतस्य प्रश्नत्रयस्योत्तरं निरूपितम्॥सिद्ध्या वा किं प्रयोजन
मित्यस्य चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमिदानीमभिधीयते॥ज्ञानरक्षा तपो वि
संवादाभावदुःखनाशसुखाविर्भावाः पंचप्रयोजनानि॥ननु प्रमा
णोत्पन्नस्य तत्वज्ञानस्य को नाम बाधप्रसंगो येन रक्षापेक्ष्येति चेदु
च्यते॥चित्तविश्रांत्यभावे संशयविपर्ययौ प्रसज्जेयातां॥तथाहि
तत्वविदो राघवस्य विश्रांतेः पूर्वं संशयं विश्वामित्र उदाजहार॥न रा
घव तवास्त्यन्यत् ज्ञेयं ज्ञानवतां वर॥स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं वि
ज्ञातवानसि॥भगवद्व्यासपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव॥विश्रांति
मात्रमेवात्र ज्ञातज्ञेयाप्यपेक्षत इति॥शुकस्तु स्वयमेवादौ तत्वं वि
दित्वा तत्र संशयानः पितरं पृष्ट्वा पित्रा तथैवानुशिष्टः॥तत्रापि संशया
नो जनकमुपसद्य तेनापि तथैवानुशिष्टस्तं प्रत्येवमुवाच॥श्रीशु
कः॥स्वयमेव मया पूर्वमेव ज्ञातं विवेकतः॥एतदेव च पृष्टेन पित्रा मे
समुदाहृतं॥भवताप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर॥एष एव च वा
क्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते॥यथायं स्वविकल्पोत्थः स्वविकल्प प
रिक्षयात्॥क्षीयते दग्धसंसारः असार इति निश्चितः॥तत्किमेत
न्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाचलं॥त्वत्तो विश्राममाप्नोति चेतसा भ्रम
ता जगत्॥जनकः॥नातः परतरः कश्चिन्निश्चयोस्त्यपरो मुने॥स्व

यमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतं॥ अत्युच्छिन्नश्चिदात्मैकः पु
मानस्मीह नेतरत्॥ स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पस्तु मुच्यते॥ तेन त्व
या स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं स्वस्य महात्मनः॥ भोगेभ्यो विरतिर्जाता दृश्याद्वा
सकलादिह॥ प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा॥ न दृश्ये पतसि ब्र
ह्मन्मुक्तस्त्वं भ्रांतिमुत्सृज॥ अनुशिष्टः स इत्येवं जनकेन महात्म
ना॥ विशश्राम शुकस्तूष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि॥ वीतशोकभयाऽया
सो निरीहश्छिन्नसंशयः॥ जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिंदितं॥
तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना॥ दश स्थित्वा शशामासा
वात्मन्यस्नेहदीपवदिति॥ तस्माद्विदितेपि तत्त्वे विश्रांतिरहितं शु
क एव वयोरिव संशय उत्पद्यते॥ स चाज्ञानमिव मोक्षस्य प्रतिबंध
कः॥ अत एव भगवतोक्तम्॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विन
श्यति॥ नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः॥ इति॥ अश्रद्धा
विपर्ययः॥ स चोत्तरत्रोदाहरिष्यते॥ अज्ञानविपर्ययौ मोक्षमात्र
विरोधिनौ॥ संशयस्तु भोगमोक्षयोरुभयोरपि विरोधी॥ तस्य परस्प
रविरुद्धकोटिद्वयावलंबित्वात्॥ यदा संसारसुखाय प्रवृत्तिस्तदा मो
क्षमार्गबुद्धिस्तां विरुणद्धि॥ यदा मोक्षाय प्रवृत्तिस्तदा संसारबुद्धि
स्तां प्रतिबध्नाति॥ तस्मात्संशयात्मनो न किंचित्सुखमस्तीति मुमु
क्षुणा सर्वथा संशयाश्छेत्तव्याः॥ अत एव श्रूयते॥ छिद्यंते सर्वसंशया
इति विपर्ययस्यापि निदाघ उदाहरणं॥ ऋभुः परमकरुणया निदा
घस्य गृहमेत्य तत्त्वं बहुधा बोधयित्वा निर्जगाम॥ बुद्धेपि तदुपदिष्टवस्तु
न्यश्रद्दधानो निदाघः कर्माणि परमपुरुषार्थहेतुरिति विपर्ययं प्राप्य
कर्मानुष्ठाने यथापूर्वं प्रवृत्ते तच्छिष्यस्य परमपुरुषार्थभ्रंशो माभूदि
ति कृपया गुरुः पुनरागत्य बोधयामास॥ तदापि विपर्ययं न जहौ॥
तृतीयेन तु बोधनेन विपर्ययं परित्यज्य विश्रांतिमलभत॥ संशयविप
र्ययाभ्यामसंभावनाविपरीतभावनारूपाभ्यां तत्त्वज्ञानस्य फलं प्रति
बध्यते॥ तदुक्तं पराशरेण॥ मणिमंत्रौषधैर्वह्निः सुदीप्तोपि यथैव ध
नं॥ प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तथैव च॥ ज्ञानाग्निरपि संजातः
सुदीप्तः सुदृढोपि च॥ प्रदग्धुं नैव शक्तः स्यात्प्रतिबद्धस्तु कल्मषम्॥

भावनाविपरीतयापाचासंभावनास्युक॥कुरुतेप्रतिबंधंसातत्वज्ञा
नस्यनापरमितिः॥तस्माद्विश्रांतचित्तस्यसंशयविपर्ययप्रसंगेनतत्व
ज्ञानस्यफलप्रतिबंधलक्षणातबाधादृष्टापेक्ष्यते॥विश्रांतचित्त
स्यतुमनोनाशेनयदाजगदेवप्रविलीयते॥तदासंशयविपर्ययोःकः
प्रसंगः॥जगत्प्रतिभासरहितस्यब्रह्मविदोदेहव्यवहारोविनैवप्रय
त्नंपरमेश्वरप्रेरितेनप्राणवायुनानिष्पद्यते॥अतएवछंदोगाआम
नंति॥नोपजनंस्मरन्निदंशरीरंसयथाप्रयोज्यआचरणेयुक्तपूर्वमेवा
यमस्मिंच्छरीरप्राणोयुक्तइतिउप जनंजनानांसमीपेवर्तमानमिदं
स्वशरीरमितिनस्मरति॥प्रयोज्यः॥रथशकटादिवहनेप्रयोक्तुमर्हः
॥शिक्षितोऽश्वबलीवर्दादिःसयथासारथिनामार्गस्याचरणेप्रेरितः
पुनःपुनःसारथिप्रयत्नमनपेक्ष्यस्वयमेवरथशकटादिकंपुरोवर्ति
ग्रामंनयति॥एवमेवायंप्राणवायुःपरमेश्वरेणास्मिन्शरीरेनियुक्तः
सत्यसतिवाजीवप्रयत्नेव्यवहारंनिर्वहति॥भागवतेपिस्मर्यतेदेहं
चनश्वरमवस्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरू
पं॥दैवादुपेतमथदैववशादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांध
इति॥वसिष्ठोप्याह॥पार्श्वस्थबोधिताःसंतःपूर्वाचारक्रमागतम्॥
आचारमाचरंत्येवसुप्तबुद्धवदस्वताइति॥सिद्धोनपश्यतिआचर
माचरंत्युभयोःपरस्परविरोधइतिचेन्न॥विश्रांतितारतम्येनव्य
वस्थोपपत्तेः॥तदेवतारतम्यमभिप्रेत्यश्रूयते॥आत्मक्रीडआत्मर
तिःक्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठइति॥अत्रचत्वारःप्रतीयंतेब्रह्मवि
त्प्रथमः॥ब्रह्मविद्वरोद्वितीयः॥वरीयांस्तृतीयः॥वरिष्ठस्तुतुर्थः॥त
एतेसप्तसुयोगभूमिषुचतुर्थीयोगभूमिमारभ्यक्रमेणभूमिचतुष्टयं
प्राप्ताइत्यवगंतव्यं॥भूमयश्चवसिष्ठेनदर्शिताः॥ज्ञानभूमिःशुभे
च्छास्यात्प्रथमासमुदाहृता॥विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयातनु
मानसा॥१॥सत्वापत्तिश्चतुर्थीस्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका॥पदार्था
भाविनीषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृताइति॥२॥स्थितंकिंमूढएवास्मीत्प्रे
क्ष्येहंशास्त्रसज्जनैः॥वैराग्यपूर्वमिच्छेतिशुभेच्छेत्युच्यतेबुधैः॥३
॥शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकं॥सद्विचारप्रवृत्तिर्याप्रोच्य

तेसा विचारणा॥४॥विचारणाशुभेच्छाभ्यामिंद्रियार्थेष्वसक्तता॥यत्र
सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसा॥५॥भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेर्थे
विरतेर्वशात्॥सत्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्वापत्तिरुदाहृता॥६॥दशाच
तुष्टयाभ्यासादसंसर्गफलातु या॥रूढसत्वचमत्काराप्रोक्ताऽसंसक्ति
नामिका॥७॥भूमिकापंचकाभ्यासात्स्वात्मारामतया भृशं॥आभ्यंतरा
णां बाह्यानां पदार्थानामभावनात्॥परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनावबोध
नं॥पदार्थाभावनीनाम षष्ठी भवति भूमिका॥८॥भूमिषट्कचिराभ्यासा
द्भेदस्यानुपलंभनात्॥यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिरिति
॥१०॥अत्र भूमिकात्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधनमेव न तु विद्या कोटा
वंतर्भवति भेदस्य सत्यत्वबुद्धेरनिवारितत्वात्॥अत एवैतज्जागरणमिति
व्यपदिश्यते॥तदुक्तम्॥भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितम्॥
यथावद्भेदबुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यत इति॥चतुर्थभूमौ सर्वे जग
दुपादानस्य ब्रह्मणो वास्तवमद्वितीयसत्तास्वभावं निश्चित्य ब्रह्म
ण्यारोपितयोर्जगच्छब्दाभिधेययोर्नामरूपयोर्मिथ्यात्वमवगच्छति॥
मुमुक्षोः पूर्वोक्तजागरणापेक्षयेयं भूमिः स्वप्नः तदाह॥अद्वैते स्थैर्यमा
याते द्वैते च प्रशमं गते॥पश्यंति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिता॥
विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते॥स्वस्वेतरं च सन्मात्रं यत्स्व
बोधादुपासते॥योगिनः सर्वभूतेषु सद्रूपान्नो मितं हरिं॥सत्तावशे
ष एवास्ते चतुर्थीं भूमिकामित इति॥सोयं चतुर्थीं भूमिं प्राप्तो योगी ब्र
ह्मविदित्युच्यते॥पंचम्यादयस्तिस्रो भूमयो जीवन्मुक्तेरवांतरभेदाः
॥ते च निर्विकल्पसमाध्यभ्यासबलेन विश्रांतितारतम्येन संपद्यंते
पंचमभूमौ निर्विकल्पकात्समाधेस्तदा तदा स्वयमेव व्युत्तिष्ठते॥
सोयं योगी ब्रह्मविद्वरः॥षष्ठभूमौ पार्श्वस्थैर्बोधितो व्युत्तिष्ठति॥सोयं
ब्रह्मविद्वरीयान्॥तदेतद्भूमिद्वयं सुषुप्तिर्गाढसुषुप्तिरभिधीयते
॥तदाह॥पंचमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकां॥शांताशेषांशसुग्धी
मांस्तिष्ठस द्वैतमात्रके॥अंतर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोपि सन्॥प
रिश्रांततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते॥कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिका
यां विवासनः॥षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकां॥यत्र ना

सन्नसद्रूपोनाहंनाप्यनहंकृतिः॥केवलंक्षीणमननआस्तेद्वैतैक्य
निर्गतः॥अद्वैतंकेचिदिच्छंतिद्वैतमिच्छंतिकेचन॥समंब्रह्मनजानं
तिद्वैताद्वैतविवर्जितं॥अंतःशून्योबहिःशून्यःशून्यकुंभइवांबरे॥अं
तःपूर्णोबहिःपूर्णःपूर्णकुंभइवार्णवे॥गाढंनिर्विकल्पसमाधिंप्राप्त
स्यसंस्कारमात्रशेषस्यचित्तस्यमनोराज्यंकर्तुंबाह्यपदार्थान्ग्रही
तुंवासामर्थ्याभावादाकाशावस्थितकुंभवदंतर्बहिःशून्यत्वं॥स्व
यंप्रकाशसच्चिदानंदैकरसेब्रह्मणिनिमग्नत्वेनसमुद्रमध्यस्थापि
तपूर्णकुंभवदंतर्बहिःपूर्णत्वं॥तुरीयाभिधांसप्तमींभूमिंप्राप्तस्ययो
गिनःस्वतःपरतोवाव्युत्थानमेवनास्तीति॥ईदृशमेवोद्दिश्यदेहंवि
नश्वरमवस्थितमुत्थितंचेत्यादिभागवतवाक्यंप्रवृत्तं॥असंप्रज्ञात
समाधिप्रतिपादकानियोगशास्त्राण्यत्रैवपर्यवसितानिसोयमी
दृशोयोगीपूर्वोदाहृतस्मृतौब्रह्मविद्वरिष्ठइत्युच्यते॥तदेवंपार्श्वस्थबो
धितःसिद्धोनपश्यतीत्यनयोर्भूमिद्वयोर्व्यवस्थितत्वान्नकोपिविरोधः
॥पंचम्यादिभूमित्रयरूपायांजीवन्मुक्तौसंपाद्यमानायांद्वैतप्रतिभा
साभावेनसंशयविपर्ययप्रसंगाभावादुत्पन्नंतत्त्वज्ञानंअबाधेनर
क्षितंभवति॥सेयंज्ञानरक्षाजीवन्मुक्तेःप्रथमंप्रयोजनं॥तपोद्विती
यंप्रयोजनम्॥योगभूमीनांदेवत्वादिपदप्राप्तिहेतुतयातपस्त्वंद्र
ष्टव्यं तद्धेतुत्वंचार्जुनभगवतोः श्रीरामवसिष्ठयोश्चप्रश्नोत्तराभ्याम
वगम्यते॥अर्जुनः॥अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः॥अ
प्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति॥कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्ना
भ्रमिवनश्यति॥अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणःपथि॥कृष्णउ॰
पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते॥नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्ग
तिंतातगच्छति॥अर्जुनउवाच॥एतन्मेसंशयंकृष्णछेत्तुमर्हस्यशेष
तः॥त्वदन्यःसंशयस्यास्यछेत्तानाह्युपपद्यते॥भगवानउवाच॰॥
प्राप्यपुण्यकृतांलोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः॥शुचीनांश्रीमतांगेहे
योगभ्रष्टोभिजायते॥अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमताम्॥ए
तद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशं॥तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्व
देहिकं॥यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदनेति॥ श्रीरामः॥एका

मथद्वितीयांवातृतीयांभूमिकांमृत॥आरूढस्यमृतस्याप्यकीदृ
शीगतिरिति॥वसिष्ठः॥योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्यशरीरि
णः॥भूमिकांशानुसारेणक्षीयतेपूर्वदुष्कृतम्॥ततःसुरविमानेषु
लोकपालपुरेषुच॥मेरूपवनकुंजेषुरमतेरमणीसखः॥ततःसु
कृतसंभारेदुःकृतेचपुराकृते॥भोगक्षयपरिक्षीणेजायंतेयोगि
नोभुवि॥सुचिनांश्रीमतांगेहेगुप्तेगुणवतांसतां॥तत्रप्राक्भाव
नाभ्यस्तंयोगभूमिकमंबुधः॥सदृष्ट्वापरितनात्युच्चैरुत्तमंभूमिका
क्रमंइति॥अस्त्येवंयोगभूमीनांदेवलोकप्राप्तिहेतुत्वं॥तावतात
पस्त्वंकुतइतिचेत् श्रुतेरितिब्रूमः॥तथाचतैत्तिरीयाआमनंति॥
तपसादेवादेवतामग्रआयान्तपसार्षयःसुवरन्वविंदन्निति॥त
त्त्वज्ञानात्प्राचीनस्यभूमिकात्रयस्यतत्तपस्त्वेसतितत्त्वज्ञानस्यो
त्तरकालीनस्यनिर्विकल्पसमाधिरूपस्यपंचम्यादिभूमिकात्रय
स्यतपस्त्वंकैमुत्तिकन्यायसिद्धं॥अतएवस्मर्यते॥मनसश्चे
न्द्रियाणांचऐकाग्र्यंपरमंतपः॥तज्ज्यायःसर्वधर्मेभ्यःसधर्मःपर
उच्यतइति॥यद्यप्यनेनन्यायेनतपसाप्राप्यंजन्मांतरंनास्ति॥त
थापिलोकसंग्रहायेदंतपउच्यते॥अतएवभगवानाह॥लोकसंग्र
हमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसीति॥संग्राह्यश्चलोकस्त्रिविधः॥
शिष्योभक्तस्तटस्थश्चेति॥तत्रशिष्यस्त्वंतर्मुखेयोगिनिगुरौप्रा
माणिकबुध्यातिशयेनतदुपदिष्टेतत्त्वेपरमंविश्वासंप्राप्यचित्तं
सहसाविश्राम्यति॥अतएवश्रूयते॥यस्यदेवेपराभक्तिर्यथा
देवेतथागुरौ॥तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइति॥
स्मर्यतेच॥श्रद्धावान्लभतेज्ञानंतत्परःसंयतेंद्रियः॥ज्ञानंलब्ध्वा
परांशांतिमचिरेणाधिगच्छतीति॥अन्नप्रदाननिवासस्थानक
ल्पनादिनायोगिनंसेवमानोभक्तस्तदीयंतपःस्वयमादत्ते॥तथा
चश्रूयते॥तस्यपुत्रादायमुपयंति॥सुहृदःसाधुकृत्यांद्विषंतः॥
पापकृत्यामिति॥तटस्थोपिद्विविधः॥आस्तिकोनास्तिकश्चेति॥
तत्रास्तिकोयोगिनःसन्मार्गाचरणंदृष्ट्वास्वयमपिसन्मार्गेप्रवर्त
ते॥तथाचस्मृतिः॥यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः॥सय

त्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्ततेइति॥नास्तिकोपियोगिनादृष्टः
पापान्मुच्यते।तदुक्तं।यस्यानुभवपर्यंतात्त्वेबुद्धिःप्रवर्त्तते॥तद्दृष्टि
गोचराःसर्वेमुच्यंतेसर्वपातकैरिति॥अनेनप्रकारेणसर्वप्राण्यु
पकारित्वंविवक्षित्वापठ्यते॥स्नानंतेनसमस्ततीर्थसलिलेसर्वा
पिदत्ताऽवनिर्यज्ञानांचसहस्रमिष्टमखिलादेवाश्चसंपूजिताः॥सं
साराच्चसमुद्धृताःस्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौयस्यब्रह्मविचार
णक्षणमपिस्थैर्यंमनःप्राप्नुयात्॥कुलंपवित्रंजननीकृतार्थाविश्वं
भरापुण्यवतीचतेन॥अपारसंवित्सुखसागरेस्मिंल्लीनंपरेब्रह्म
णियस्यचेतइति॥नकेवलंयोगिनःशास्त्रीयव्यवहारस्यैवतपस्त्वं
किंतुसर्वस्यैवलौकिकव्यवहारस्यापि॥तथाचतैत्तिरीयाःस्वशा
खायामामनंसंतिमेनानुवाकेनविदुषोपिमहिमानमामनंति॥तस्मिं
श्चानुवाकेपूर्वभागेयोगिनोवयवान्यज्ञांगद्रव्यत्वेनाम्नाताः॥तस्यैवं
विदुषोयज्ञस्यात्मायजमानःश्रद्धापत्नीशरीरमिध्ममुरोवेदिर्लो
मानिबर्हिर्वेदःशिखाहृदयंयूपःकामआज्यंमन्युःपशुस्तपोग्निः
दमःशमयितादक्षिणावाग्घोताप्राणउद्गाताचक्षुरध्वर्युर्मनो
ब्रह्माश्रोत्रमग्निध्रइति॥अत्रचदानंदक्षिणेतिपदमध्याहा
र्यं॥अथयत्तपोदानमार्जवमहिंसासत्यवचनमितिचास्यदक्षि
णेतिछन्दोगैराम्नातत्वात्उक्तानुवाकेमध्यभागेनयोगिव्यवहार
स्तज्जीवनकालाश्चज्योतिष्टोमावयवक्रियारूपत्वेनोत्तरसर्वयज्ञा
वयवक्रियारूपत्वेनचाम्नाताः॥यावद्ध्रियते सादीक्षायदश्नाति।
तद्ध्रविर्यत्पिबतितदस्यसोमपानमितियद्रमतेतदुपसदोयत्संच
रसुपविशत्युत्तिष्ठतेचसप्रवर्ग्योयन्मुखंतदाहवनीयःयाव्याहृ
तिराहुतिर्यदस्यविज्ञानंतज्जुहोतियत्सायंप्रातरत्तितत्समिधंयत्प्रा
तर्मध्यंदिनंसायंचतानिसवनानियेअहोरात्रेतेदर्शपूर्णमासौयेअ
र्द्धमासाश्चमासाश्चतेचातुर्मास्यानियऋतवस्तेपशुबंधा येसंवत्सरा
श्चपरिवत्सराश्चतेहर्गणाःसर्ववेदसंवाएतत्सत्रंयन्मरणंतदव
भृतइति॰सर्ववेदसंसर्ववेददक्षिणाकं॥अत्रैतच्छब्देनप्रकृताहोरात्रा
दिपरिवत्सरांतंसर्वकालसमष्ट्युपलक्षितं॥योगिनआयुर्विवक्षते

यद्वा मुक्तस्सर्वस्वदक्षिणोपेतं सत्रमित्यर्थः॥उत्तरएनुवाके चरम
भागेन सर्वयज्ञात्मकं योगिनमुपासीत तस्य क्रममुक्तिरूपं सूर्याचं
द्रमसोः कार्यंकारणब्रह्मणोस्तादात्म्यलक्षणं फलमाम्नायते॥ए
तद्वैजरमर्यमग्निहोत्रं सत्रं यएवंविद्वानुदगयने प्रमीयते दे-
वानामेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं सलोकतां गच्छति॥अ
थयोदक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायु
ज्यं सलोकतामाप्नोति॥एतौवै सूर्याचंद्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो
विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो म
हिमानमित्युपनिषदिति॥जरामरणावधिकं यद्योगिचरितमस्ति
तद्धोत्राग्निहोत्रं संवत्स रसत्रांतं कर्मस्वरूपमित्येवमुपासीनो
भावनातिशयेन सूर्याचंद्रमसोः सायुज्यं तादात्म्यमाप्नोति भावना
मांद्येन समानलोकं प्राप्य तस्मिन्लोके सूर्यचंद्रमसोर्विभूतिमनुभूय
ततऊर्ध्वं सत्यलोके चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति॥ तत्रोत्प
न्नतत्त्वज्ञानस्ततऊर्ध्वं सत्यज्ञानानंदस्वरूपस्य ब्रह्मणो महिमानं कै
वल्यं प्राप्नोति इत्युपनिषदित्यनेन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादक
ग्रंथस्य चोपसंहारः क्रियते॥ तदेवं जीवन्मुक्तेस्तपोरूपं द्वितीयं प्रयो
जनं सिद्धम्॥विसंवादाभावास्तृतीयं प्रयोजनम्॥नखल्वंत
र्मुखो बाह्यव्यवहारमपश्यति योगीश्वरे लौकिकस्तैर्थिको वा क-
श्चिद्विसंवदते विसंवादो द्विविधः॥कलहरूपो निंदारूपश्च॥तत्र
क्रोधादिरहितेन योगिना सह कथं नाम लौकिकः कलहायते॥ई
तद्राहित्यं च स्मर्यते॥क्रुध्यंतं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत्
॥अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचनेति॥ननु जीवन्मुक्तेः प्राची
नो विद्वत्संन्यासस्ततो प्राचीनं तत्त्वज्ञानं तस्मादपि प्राचीनो विविदि
षासंन्यासः तत्रैते क्रोधादिराहित्यादयो धर्माः अत्र कथं स्मृता इ
तिचेत्॥ बाढम्॥अतएव जीवन्मुक्तस्य क्रोधाद्याशंकितुमशक्याः
अत्यर्वाचीने पदे विविदिषासंन्यासे यथा क्रोधाद्या न संति तस्योत
मपदे तत्त्वज्ञाने कुतस्तेस्युः॥कुतस्तरां च विद्वत्संन्यासे कुतस्तमां च
जीवन्मुक्तौ अतो योगिना सह न लौकिकस्य कलहः संभवति॥ना

पि निन्दारूपो विसंवादः प्रांकनीयो निंद्यस्य निश्चितत्वात्॥ तथा च
स्मर्यते॥ यन्न संतं न चासंतं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्॥ न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं
वेद कश्चित्स वै यतिरिति॥ सदसत्त्वे उत्तमाधमजातीति॥ तैर्थिको
पि किं शास्त्रप्रमेये विसंवदते किं वा योगिचरिते॥ आद्येन तावद्यो
गी परशास्त्रप्रमेयं दूषयति॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो
विमुंचथ यानानुध्यायात्॥ बहून्शब्दान् वाचो विग्लपनं हि तदि
ति श्रुत्यनुरोधात्॥ नापि स्वशास्त्रप्रमेयं प्रतिवादिनोग्रे समर्थ्य
ते॥ पलालमिव धान्यार्थी सृजेद्ग्रंथमशेषतः॥ परं ब्रह्म विज्ञाय
उल्कावत्तान्यथोत्सृजेदित्यादिश्रुत्यर्थपरत्वात्॥ यदा प्रतिवादि
नमपि स्वात्मतयावीक्षते॥ तदा विजिगीषायां का कथा॥ नापि लो
कायतिकव्यतिरिक्तः सर्वोपि तैर्थिको मोक्षमंगीकुर्वन्॥ योगिच
रितेपि विसंवदितुमर्हतीति॥ आर्हतकापालबौद्धवैशेषिकनै
यायिकशैववैष्णवशाक्तसांख्ययोगादिमोक्षशास्त्रेषु प्रतिपाद्य
प्रमेयस्य नानाविधत्वेपि मोक्षसाधनस्य यमनियमाद्यष्टांगयो
गस्यैकविधत्वात्॥ तस्मादविसंवादेन सर्वसंमतो योगीश्वरः ए
तदेवाभिप्रेत्य वसिष्ठ आह॥ यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तमश्वेव महाम
ते॥ विशंति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमं॥ आर्यता हृद्यता मै
त्री सौम्यता मुक्तता ज्ञता॥ समाश्रयंति तं नित्यमंतःपुरमिवांगनाः
॥ पेशलाचारमधुरं सर्वे वांछंति तं जनाः॥ वेणुमधुरनिध्वानं वने
वनमृगा इव॥ सुषुप्तवत्प्रशमितभाववृत्तिना स्थितः सदा जाग्र
ति येन चेतसा॥ कलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधैर्निषेव्यते मुक्त
इतीह संस्मृत इति॥ मातरीव शमं यांति विषमाणि मृदूनि च॥ विश्वा
समिह भूता नि सर्वाणि शमशालिनि॥ तपस्विषु बहुज्ञेषु याज
केषु नृपेषु च॥ बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव राजत इति॥ त
देवमबाधं जीवन्मुक्ते विसंवादाभावरूपं तत्तीयं प्रयोजनं सिद्धं
॥ दुःखनाशसुखाविर्भावरूपे चतुर्थपंचमे प्रयोजने विद्यानंदना
मके ब्रह्मानंदगते चतुर्थाध्याये निरूपिते॥ ॥ तदुभयमत्र संक्षि
प्योच्यते॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः॥ किमिच्छन्

कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदित्यादिश्रुत्यादुःखस्यैहिकस्य
विनाशउक्तः॥एतंहवावनतपति किमहंसाधुनाकरवंकिमहंपा
पमकरवमित्यादिश्रुतयः॥आमुष्मिकहेतुपुण्यपापचिंतारूप
स्यदुःखस्यनाशमाहुः॥सुखाविर्भावस्त्रेधा॥सर्वकामावाप्तिः
कृतकृत्यत्वं॥प्राप्तप्राप्तव्यंचेति॥सर्वकामावाप्तिस्त्रेधा॥सर्वसा
क्षित्वं॥सर्वत्राकामहतत्वंसर्वभोक्तृरूपत्वंचेति॥हिरण्यगर्भादि
स्थावरांतेषुदेहेष्वनुगतंसाक्षिचैतन्यरूपंयत्ब्रह्मतदेवाह
मस्मीतिजानतःस्वदेहइवपरदेहेष्वपिकामसाक्षित्वमस्ति॥त
देतदभिप्रेत्यश्रूयते॥सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चिते
ति॥लोकेभुक्तेषुभोगेषुअकामहतत्वंयत्तत्कामप्राप्तिरित्युच्यतेत
थाचसर्व भोगदोषदर्शिनस्तत्त्वविदः सर्वत्राकामहतत्वाद
स्तिसर्वकामावाप्तिः॥अतएवसार्वभौमोपक्रमेषुहिरण्यगर्भपर्यं
तेषुउत्तरोत्तरशतगुणेष्वानन्देषुश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिश्रु
तं॥सद्रूपेणचिद्रूपेणानंदरूपेणसर्वत्र चावस्थितस्यात्मानमनुसं
दधतःसर्वभोक्तृरूपत्वमस्ती त्यभिप्रेत्यैवं श्रूयते॥अहमन्नमहम
न्नमहमन्नं॥अहमन्नादोहमन्नादोहमन्नादइति॥कृतकृत्य
त्वंतुस्मर्यते॥ज्ञानामृतेनतृप्तस्यकृतकृत्यस्ययोगिनः॥नैवास्ति
किंचित्कर्तव्यमस्तिचेन्नसतत्त्ववित्॥यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्म
तृप्तश्चमानवः॥आत्मन्येवचसंतुष्ट स्तस्यकार्यंनविद्यतेइति॥प्र
प्राप्तप्राप्यताश्रूयते॥अभयंवैजनकप्राप्तोसीति॥तस्मात्तत्सर्वमभ
वदिति॥ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिच॥नचैतौदुःखविनाशसुखा
विर्भावौतत्त्वज्ञानेनैवसिद्धत्वान्नजीवन्मुक्तिप्रयोजनतामर्हतः॥
मैवंसुरक्षितयोस्तयोरनवस्थितत्वात्॥यथातत्त्वज्ञानपूर्वमेवो
त्पन्नमपिजीवन्मुक्त्यासुरक्षितंभवति॥एवमेतावपिसुरक्षितौभ
वतः॥नन्वेवंजीवन्मुक्तेःपंचप्रयोजनत्वेसतिसमाहितोयोगीश्व
रोलोकव्यवहारंकुर्वंतस्तत्त्वविदोपिश्रेष्ठइतिवक्तव्यम्॥तच्चरा
मवसिष्ठयोःप्रश्नोत्तराभ्यांनिराकृतं॥श्रीरामः॥भगवन्भूतभव्ये
शकश्चिज्ज्ञातसमाधिकः॥प्रबुद्धइवविश्रांतोव्यवहारपरोपिसन्

॥कश्चिदेकांतमाश्रित्यसमाधिनियमेस्थितः॥तयोस्तुकतरःश्रेया
निति मे भगवन्वद॥वसिष्ठः॥इमंगुणसमाहारमनात्मत्वेनपश्यतः
॥अंतःशीतलतायासौसमाधिरितिकथ्यते॥दृश्यैर्नममसंबंधइ
तिनिश्चित्यशीतलः॥कश्चित्संव्यवहारस्थः कश्चित्ध्यानपरायणः
॥द्वावेतौपरमसुखदावंतश्चेत्परिशीतलौ॥अंतःशीतलतायस्या
स्तदनंततपःफलमिति॥नैषदोषः॥अत्रवासनाक्षयरूपंअंतः
शीतलत्वंअवश्यंसंपादनीयमित्येतावदेवप्रतिपद्यते॥नतुतदनं
तर्भाविनोमनोनाशस्यश्रेष्ठत्वंनिवार्यते॥शीतलत्वंतृष्णायाःप्रश
मनमित्येतादृशींविवक्षांस्वयमेवस्पष्टीचकार॥अंतःशीतलता
यांतुलब्धायांशीतलंजगत्॥अंतस्तृष्णोपतप्तानांदावदाहमयंज
ग दिति॥ननुसमाधिनिंदाव्यवहारप्रशंसाचात्रोपलभ्यते॥समा
धिस्थानकस्यस्यचेतश्चेद्वृत्तिचंचलं॥तत्तस्यतुसमाधानंसममुन्म
त्ततांडवैः॥उन्मत्ततांडवस्यस्यचेतश्चेत्क्षीणवासनं॥तत्तस्योन्म
त्तनृत्यंतुसमंब्रह्मसमाधिनेतिमैवम्॥अत्रहिसमाधिमात्रत्व
मेवांगीकृत्यवासनानिंद्यते॥इयमत्रवचनव्यक्तियद्यपिव्यवहा
रात्समाधिःप्रशस्तस्तथाप्यसौसवासनश्चेत्तदानिर्वासनात्व्य
वहारादधमएवेति॥यदासमाहितव्यवहर्तारावुभावपिअतत्त्व
ज्ञौसवासनौचेत्तदासमाधेरुत्तमलोकप्राप्तिहेतुपुण्यत्वेनप्राश
स्त्यं॥यदातुभौज्ञाननिष्ठौनिर्वासनौच॥तदापिवासनाक्षयरूपंजी
वन्मुक्तिंपरिपालयन्नयंमनोनाशरूपःसमाधिःप्रशस्तएव॥तस्मा
द्योगीश्वरस्यश्रेष्ठत्वात्त्वंचप्रयोजनोपेतायजीवन्मुक्तेर्न्नकोपिविघ्न
इतिसिद्धम्॥ ॥इतिजीवन्मुक्तिप्रकरणंस्वरूपप्रमाणसाधनप्रयो
जनैर्जीवन्मुक्तिर्निरूपिता॥ ॥अथतदुपकारिणंविद्वत्संन्यासंनि
रूपयामः॥विद्वत्संन्यासश्चपरमहंसोपनिषदिप्रतिपादितः॥तांचो
पनिषदमनूद्यव्याख्यास्यामः॥तत्रादौविद्वत्संन्यासयोग्यंप्रश्नमव
तारयति॥अथयोगिनांपरमहंसानांकोयंमार्गस्तेषांकास्थितिरिति
नारदोभगवंतमुपगत्योवाचेति॥यद्यप्यथशब्दापेक्षितआनंतर्यं
प्रतियोगीनकोप्यत्रप्रतिभाति॥तथापिप्रष्टव्योत्रविद्वत्संन्यासः॥

॥अस्मिंश्चविदिततत्त्वोलोकव्यवहारैर्विक्षिप्यमाणोमनोविश्रां
तिंकामयमानोधिकारितस्ताद्दृगधिकारसंपत्त्यानंतर्यमथश
ब्दार्थः॥केवलयोगिनंकेवलपरमहंसंचवारयितुंपदद्वयउक्तम्॥
केवलयोगीतत्त्वज्ञानाभावेनत्रिकालज्ञानाकाशगमनादिषुयो
गैश्वर्यचमत्कारेष्वासक्तःसंयमविशेषैस्तत्रोपसुक्तेततःपरमपु
रुषार्थाद्भ्रष्टोभवति॥अस्मिन्नर्थेसूत्रम्॥पूर्वमेवोदाहृतम्॥तेस
माधावुपसर्गाव्युत्थानेसिद्धयइति॥केवलपरमहंसस्तुतत्त्वविवे
केनैश्वर्येअसारतांबुध्वाविरज्यति॥तदप्युदाहृतं॥चिदात्मन
इमाइत्थंप्रस्फुरंतीहशक्तयः॥इत्यस्याश्चर्यजालेषुनाभ्युदेतिकुतू
हलमिति॥विरक्तोप्यसौब्रह्मविद्याभरेणविधिनिषेधावुल्लंघयति
॥तदुक्तम्॥निस्त्रैगुण्येपथिविचरतांकोविधिःकोनिषेधइति॥
तथाचश्रद्धालवःशिष्टास्तमेवंनिंदंति॥सर्वेब्रह्मवदिष्यंतिसंप्राप्ते
तुकलौयुगे॥नानुतिष्ठंतिमैत्रेयशिश्नोदरपरायणा॥ इति॥योगिनि
तुपरमहंसेयथोक्तंदोषद्वयंनास्ति॥अन्योप्यस्यातिशयःप्रश्नोत
राभ्यांदर्शितः॥ श्रीरामः ॥एवंस्थितेपिभगवन्जीवन्मुक्तस्यसन्म
ते॥अपूर्वोतिशयःकोसौभवत्यात्मविदांवर॥ वसिष्ठः॥ज्ञस्यक
स्मिंश्चिदेवांगभवत्यतिशयेनधीः।नित्यतृप्तःप्रशांतात्मासआ·
त्मन्येवतिष्ठति॥मंत्रसिद्धैस्तपःसिद्धैस्तंत्रसिद्धैश्चभूरिशः॥कृत
माकाशयानादितत्रकास्यादपूर्वता॥एकएवविशेषोस्यनसमो
मूढवृत्तिभिः॥सर्वत्रास्थापरित्यागान्नीरागममलंमनः॥एताव
देवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिविरभ्रमनिर्वृतस्य॥
तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनंनिपुणंत
नुत्वमित्यनेनातिशयेनोपेतानांदोषद्वयरहितानांमार्गस्थितीर्व
क्ष्यते॥वेषभाषादिरूपोहिव्यवहारोमार्गःचित्तोपरमरूपआंत
रोधर्मःस्थितिः॥भगवांश्चतुर्मुखोब्रह्मायथोक्तंप्रश्नोत्तरमवतार
यति॥तंभगवानाहेतिवक्ष्यमाणमार्गेश्रद्धातिशयमुत्पादयितु
मार्गंप्रशंसति॥सोयंपरमहंसानांमार्गोलोकेदुर्लभतरोनतुबा
हुल्यमिति॥यःएषःसोयमितियोजना॥अयमित्युत्तरेग्रंथेचव

स्यमाणआच्छादनादिस्वशरीरोपभोगेनलोकोपकारेणचनिरपेक्ष्यो
मुख्योमार्गःपरामृश्यते॥तादृशस्यपरमकाष्ठांप्राप्तस्यवैराग्यस्याऽदु
श्चरत्वात्तस्यमार्गस्यदुर्लभत्वं॥नचैतावताऽस्यंताभावःशंकनीय
इत्यभिप्रेत्यबाहुल्यमेवप्रतिषेधतिनतुबाहुल्येनइतिवक्तव्येलिं
गव्यत्ययश्छांदसः॥अयंमार्गोदुर्लभतरश्चेत्तर्हितदर्थंप्रयासोनक
र्तव्यः॥तेनप्रयोजनाभावादित्याशंक्याह॥यद्येकोपिभवतिसएव
नित्यपूतस्थःसएववेदपुरुषइतिविदुषोमन्यंतेइति॥मनुष्याणांस
हस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये॥यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तित
त्वतः॥इतिन्यायेनयत्रक्वापियदाकदाचिद्योगीपरमहंसोयदिक
श्चिल्लभ्यते॥तर्हिसएवनित्यपूतस्थोभवति॥नित्यपूतःपरमात्मा॥
यआत्माअपहतपाप्मेतिश्रुतेः॥एवकारेणकेवलयोगीकेवलपर
महंसश्चव्यावर्त्यते॥केवलयोगीनित्यपूतंजानाति॥केवलपरमहं
सोजानन्नपिचित्तविश्रांत्यभावाद्बहिर्मुखोब्रह्मणिनतिष्ठति॰॥
वेदप्रतिपाद्यःपुरुषोवेदपुरुषः॥विदुषोविद्वांसोब्रह्मानुभवचित्त
विश्रांतिप्रतिपादकशास्त्रपरगताःयोगिनःपरमहंसस्यब्रह्मनि
ष्ठत्वंसर्वजनामन्यंते॥यथोक्तविद्वांसस्तुतदप्यसहमानाब्रह्मत्व
मेवमन्यंते॥तथाचस्मर्यते॥दर्शनादर्शनेहित्वास्वयंकेवलरूप
तः॥यस्तिष्ठतिसतुब्रह्मनब्रह्मवित्स्वयमिति॥अतोनप्रयोजना
भावःशंकितुमपिशक्यते॥नित्यपूतस्थत्वंवेदपुरुषत्वंचमुख्यतो
विशदयन्नर्थात्कास्थितिरितिप्रश्नोत्तरंसूत्रयति॥महापुरुषोय
च्चितंतत्सर्वदामय्येवावतिष्ठते॥तस्मादहंचतस्मिन्नेवावस्थीयत
इति॥वैदिकज्ञानकर्माधिकारिषुपुरुषेषुमध्येयोगिनःपरमहंस
स्यात्यंतमुत्तमत्वान्महापुरुषत्वम्॥सतुमहापुरुषोयच्चितंस्वकीयं
तत्सदामय्येवावस्थापयति॥संसारगोचराणांतदीयचित्तवृत्तीनां
अभ्यासवैराग्याभ्यांनिरुद्धत्वात्अतएवभगवान्प्रजापतिःशा
स्त्रसिद्धंपरमात्मानंस्वानुभवेनपरामृशन्मयीतिव्यपदिशति॥
यस्माद्योगीमय्येवचित्तंस्थापयति॰तस्मादहमपिपरमात्मस्वरू
पत्वेनतस्मिन्नेवयोगिन्याविर्भूतोवस्थितोस्मि॥नेतरेषुज्ञानि

षुतेषामविद्यावृतत्वात्॥तत्त्ववित्स्वपि अयोगिषु वाह्यचित्तवृ
त्तिभिरावृतत्वान्नास्याविर्भावः॥इदानीं कोयं मार्ग इति स्पष्टं मार्ग
मुपदिशति॥असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबंध्वादीन् शिखायज्ञोप
वीते स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्मांडं च हित्वा कौपीन
दंडमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च
परिग्रहेदिति॥योयं गृहस्थः पूर्वजन्मसंचितपुण्यपुंजे परिपक्वे सति
मातृपितृज्ञात्यादिनानिमित्तेन विविदिषासंन्यासरूपं परमहंसा
श्रममस्वीकृत्यैव श्रवणादिसाधनान्यनुष्ठाय तत्त्वं सम्यगवबु
त्ति॥ततो गार्हस्थ्यप्राप्तैर्लौकिकवैदिकव्यवहारसहस्रैश्चित्ते
विक्षिप्ते सति विश्रांतिसिद्धये विद्वत्संन्यासं चिकीर्षति॥तं प्रति
स्वपुत्रमित्रइत्याद्युपदेशः॥पूर्वमेव विविदिषासंन्यासं कृत्वा तत्त्वं
विदितवतो विद्वत्संन्यासं चिकीर्षोः किं कलत्रपुत्रादिप्रसंगाभावात्
॥नन्वयं विद्वत्संन्यासः किमितरसंन्यासवत्प्रैषोच्चारणादिवि
ध्युक्तप्रकारेण संपादनीयः॥किं वा जीर्णवस्त्रसोपद्रवग्रामत्याग
वल्लौकिकत्यागमात्ररूपः॥नाद्यः॥तत्त्वविदः कर्तृत्वराहित्येन
विधिनिषेधानधिकारात्॥अत एव स्मर्यते ज्ञानामृतेन तृप्त
स्य कृतकृत्यस्य योगिनः॥नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स
तत्त्ववित्॥न द्वितीयः॥कौपीनदंडाद्याश्रमलिंगविधानश्रव
णात्॥नैष दोषः॥प्रतिपत्तिकर्मवदुभयरूपत्वोपपत्तेः॥ज्यो
तिष्टोमे दीक्षितस्य दीक्षांगनियमानुष्ठानकाले कंडूयितुं हस्तं
प्रतिषिध्य कृष्णविषाणा विहिता यद्धस्तेन कंडूयेत पामनं
भावुकाः प्रजाः स्युरिति यस्मै तेन नग्नं भावुका इति कृष्णविषा
णया कंडूयत इति च तस्याश्च कृष्णविषाणायाः समाप्ते नियमे
प्रयोजनाभावाद्वोढुमशक्यत्वाच्च त्यागः स्वत एव प्राप्तः तं च त्या
गं सप्रकारं वेदो विदधाति॥नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्ण
विषाणं प्रास्यति॥तदिदं प्रतिपत्तिकर्म लौकिकं वैदिकं चे
त्युभयरूपं॥एवं विद्वत्संन्यासोप्युभयरूपः॥न च तत्त्ववि
दि कर्तृत्वस्यात्यंताभावः शंकनीयश्चिदात्मन्यारोपितस्य कर्तृत्व

स्यविद्ययाऽपोहितत्वेपिचितिच्छायोपेतेंतःकरणोपाधौविक्रि
यासहस्रयुक्तेस्वतःसिद्धस्यकर्तृत्वस्ययावत्द्रव्यभावितया
अनपोहितत्वात्।नचज्ञानामृतेनेत्यादिस्मृतिविरोधः।सत्यपि
ज्ञानेविश्रांतिरहितस्यतद्व्यभावेनविश्रांतिसंपादनलक्षणक
र्त्तव्यशेषसद्भावेनकृतकृत्यताऽभावात्।ननुतत्त्वविदोविध्यंगीका
रेसतितेनापूर्वेणदेहांतरमारभेत।।मैवम्।।तस्यापूर्वस्यचित्तवि
श्रांतिप्रतिबंधवारणस्यदृष्टफलस्यसंभवेसतिअदृष्टफलक
ल्पनायाऽन्याय्यत्वात्।।अन्यथाश्रवणादिविधिष्वपिब्रह्मज्ञानो
त्पत्तिप्रतिबंध निवारणरूपंदृष्टफलमुपेक्ष्यजन्मांतरहेतुत्वं
कल्पेत।।तस्माद्विध्यंगीकारेदोषाभावाद्विविदिषुरिवविद्वानपिगृ
हस्थोनांदीमुखश्राद्धोपवासजागरणादिविधिमनुसृत्यैवसंन्य
सेत।।यद्यप्यत्रश्राद्धादिकंनोपदिष्टंतथाप्यस्यविद्वत्संन्यास
स्यविविदिषासंन्यासविकृतित्वात्।।प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येति
न्यायेनतदीयाधर्माःसर्वेप्यत्रप्राप्नुवंति।।यथाग्निष्टोमस्यवि
कृतिष्वतिरात्रादिषुतदीयधर्मप्राप्तिस्तद्वत्।।तस्मादित्तरसंन्या
सवदत्रापिप्रैषमंत्रेणपुत्रमित्रादित्यागंसंकल्पयेत्।।बंध्वादी
नित्यादिशब्देनभृत्यपशुगृहक्षेत्रादिलौकिकपरिग्रहादिवि
शेषाःसंगृह्यंते।।स्वाध्यायंचेतिचकारेणतदर्थनिर्णयोपयुक्ता
निपदवाक्यप्रमाणशास्त्राणिवेदोपबृंहकाणिइतिहासपुराणा
निसमुच्चिनोति।।औत्सुक्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजनानांकाव्यनाटका
दीनांत्यागःकैमुतिकन्यायसिद्धः।।सर्वकर्माणीतिसर्वशब्देनलौ
किकवैदिकनित्यनैमित्तिकनिषिद्धकाम्यानिसंगृह्यंते।।पुत्रादित्या
गेनैहिकभोगःपरिहृतः।।सर्वकर्मत्यागेनचामुष्मिकभोगाशाचित्त
विक्षेपकारिणीपरिहृता।।अयमितिछांदसविभक्तिव्यत्ययेनेदंब्र
ह्मांडमितियोजनीयं।।ब्रह्मांडत्यागेनामतत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासन
स्यत्यागः।।ब्रह्मांडंचेतिचकारेणसूत्रात्मप्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपा
सनस्यतत्त्वज्ञानहेतूनांश्रवणादीनांचसमुच्चयः।।स्वपुत्रादिहिर
ण्यगर्भोपासनांतमैहिकामुष्मिकंचसर्वंप्रैषमात्रोच्चारणेनपरित्य

ज्यकौपीनादिकंपरिगृह्णीयात्॥आच्छादनंचेतिचकारेणपादुका
दीनिसमुच्चिनोति॥तथाचस्मृतिः॥कौपीनयुगलंवासःकंथाशीत
निवारणी॥पादुकेचापिगृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्यसंग्रहमिति॥स्व
शरीरभोगोनामकौपीनेनलज्जाव्याहृतिः॥दंडेनगोसर्पाद्युप
द्रवपरिहारःआच्छादनेनशीतादिपरिहारः॥चकारात्पादुकाभ्यांउच्छि
ष्टदेशस्पर्शादिपरिहारंसमुच्चिनोति॥लोकस्योपकारोनामदंडादि
लिंगेनैनदीयमुत्तमाश्रमंपरिज्ञायतदुचिताभिवंदनभिक्षाप्रदाना
दिप्रवृत्त्यासुकृतसिद्धिः॥चकाराभ्यामाश्रममर्यादायाःशिष्टाचार
प्राप्तायाःपालनंसमुच्चिनोति॥कौपीनादिपरिग्रहस्यानुकूल्यत्व
मभिप्रेत्यमुख्यत्वंप्रतिषेधति॥तच्चनमुख्योस्तीति॥यत्कौपीनादि
परिग्रहणमस्तितदन्यस्ययोगिनः॥परमहंसस्यमुख्यःकस्योनभव
ति॥किंत्वनुकल्पएव॥विविदिषासंन्यासिनस्तुदंडग्रहणंमुख्यमि
तिकृत्वादंडवियोगस्यनिषेधःस्मर्यते॥दंडात्मनोस्तुसंयोगःसर्व
दैवविधीयते॥नदंडेनविनागच्छेदिषुक्षेपत्रयंबुधइति॥प्रायश्चि
त्तमपिदंडनाशेप्राणायामशतंस्मर्यते॥दंडत्यागेशतंचरेदिति॥यो
गिनःपरमहंसस्यमुख्यंकल्पंप्रश्नोत्तराभ्यांदर्शयति॥कोयंमुख्यइति
चेदयंमुख्यो नदंडंनशिखांनयज्ञोपवीतंनाच्छादनंचरतिपरमहं
सइति॥नशिखमितिछांदसोलिंगव्यत्ययोनुसंधेयः॥यथाविविदि
षुःपरमहंसःशिखायज्ञोपवीताभ्यांरहितोमुख्यस्तथायोगीदंडा
च्छादनाभ्यांरहितःसन्मुख्योभवति॥दंडस्यवैणवत्वादिलक्षणंआ
च्छादनस्यकंथात्वादिलक्षणंचपरिक्षितुंदंडादिकंसंपादयितुंर
क्षितुंचचित्तेव्यापृतेसतिचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणोयोगोनसिध्ये
दितितच्चनयुक्तं॥नहिवरविघातायकन्योद्वाहइतिन्यायात्॥
आच्छादनाद्यभावेशीतादिबाधायाःकःप्रतीकारइत्याशंक्याह
॥नशीतंनचोष्णंनदुःखंनसुखंनमानावमानेचषड्भिर्वर्जमिति
निरु द्धाशेषचित्तवृत्तेर्योगिनः शीतंनास्ति।तत्प्रतीत्यभावात्
॥यथालीलायामासक्तस्यबालस्यआच्छादनादिरहितस्यहेमंत
शिशिरयोःप्रातःकालेशीतंनास्तितथापरमात्मनिआसक्तस्ययो

गिनः शीताभावः॥ घर्म्मकाले ऽष्णाभावश्च तथैवावगंतव्यः॥ वर्षा
भावसमुच्चयार्थश्चकारः॥ शीतोष्णयोरप्रतीतौ तज्जन्ययोः सुख
दुःखयोरभाव उपपन्नः॥ निदाघे शीतं सुखजनकं हेमंते दुःखज-
नकं। उक्तविपर्यय उष्णे द्रष्टव्यः॥ मानः पुरुषांतरेण संपादितः स
त्कारः॥ अवमानः तिरस्कारः॥ यदा योगिनः स्वात्मव्यतिरिक्तं पुरुषां
तरमेव न प्रतीयते॥ तदा मानावमानौ दूरापेतौ॥ चकारः शत्रु
मित्ररागद्वेषादिद्वंद्वाभावं समुच्चिनोति॥ षडूर्म्मयः क्षुत्पिपासे शो
कमोहौ जरामरणमेव च॥ तेषां त्रयाणां द्वंद्वानां क्रमेण मनोदेहध
र्मत्वादात्मतत्त्वाभिमुखस्य योगिनस्तद्वर्जनं न विरुध्यते॥ ननु अ-
स्त्वेवं समाध्यवस्थायां शीताद्यभावः॥ व्युत्थानदशायां तु निंदाक्ले-
शाः संसारिणमिवैनं बाधेतैवेत्याशंक्याह॥ निंदागर्वमत्सरदंभदर्प्पे
च्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहंकारादींश्च हि
त्वेति॥ विरोधिभिः पुरुषैः स्वस्मिन्नापादिता दोषोक्तिर्निन्दा॥ अन्ये
भ्योधिकोहमिति चित्तवृत्तिर्गर्वः॥ विद्याधनादिभिः अन्यसदृशो भवामी-
ति बुद्धिर्मत्सरः॥ परेषामग्रे जपध्यानादिप्रकटनं दंभः॥ भर्त्सनादिषु
दृढबुद्धिर्दर्पः॥ धनाद्यभिलाष इच्छा॥ शत्रुवधादिषु बुद्धिर्द्वेषः॥
अनुकूलद्रव्यादिलाभेन बुद्धिस्वास्थ्यं सुखं॥ तद्विपर्ययो दुःखम्
योषिताद्यभिलाषः कामः कामितार्थविधानजन्यो बुद्धिक्षोभः क्रोधः
॥ लब्धस्य धनस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः हितेष्वहितबुद्धिरहितेषु
हितबुद्धिर्मोहः॥ चित्तगतसुखाभिव्यंजिका सुखविकाशादिहे
तुर्धीवृत्तिर्हर्षः॥ परकीयगुणेषु दोषत्वारोपणमसूया॥ देहेंद्रिया
दिसंघातेष्वात्मभ्रमोहंकार आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु ममकारस
मीचीनत्वादिबुद्धयो गृह्यंते॥ चकारोप्यथोक्तनिंदादिविपरीतं स्तु-
त्यादिकं समुच्चिनोति॥ एतान्सर्वान्निंदादीन्हित्वा पूर्वोक्तवासनाक्ष
याभ्यासेन परित्यज्यावतिष्ठेतेति शेषः॥ ननु विद्यमाने स्वदेहे तत्प-
रित्यागो न संभवतीत्याशंक्याह॥ स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतस्त
द्वपुरपध्वस्तं इति॥ पूर्वं यत्स्वकीयं वपुः तदिदानीं योगिना स्वा-
त्मचैतन्यात्पृथग्भूतत्वेन कुणपमिवावलोक्यते॥ यथाम्रद्दा

लुःस्पर्शनभीत्याश्वचदेहंदूरेस्थितोऽवलोकयति॥तथाऽयंयोगी
तादात्म्यभ्रांत्युदयभीत्यासावधानोदेहंचिदात्मनःसकाशान्निरं
तरंविविनक्ति॥यतःकारणात्तद्गुरुणाचार्योपदेशागमानुभवैरप
ध्वस्तंचिदात्मनःसकाशान्निराकृतंततश्चैतन्यविमुक्तस्यदेह
स्यशवतुल्यतयादृश्यमानत्वात्तस्यपिचैतन्येदेहेनिंदादिसा
गोघटतद्इत्यभिप्रायः॥ननुउत्पन्नोदिग्भ्रमःसूर्योदयदर्शनेन
विनष्टोपियथाकदाचिदनुवर्त्तते॥तथाचिदात्मनिदेहात्मत्व
संशयाद्यनुवृत्तौनिंदादिक्लेशःपुनःपुनःप्रसज्येतेत्याशंक्याह
॥संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानांयोहेतुस्तेननित्यनिवृत्तइति॥
आत्माकर्तृत्वादिधर्मोपेतस्तद्रहितोवेत्यादिकंसंशयज्ञानं॥दे
हादिरूपएवआत्मेतिविपरीतज्ञानंएतदुभयंभोक्तृविषयं॥मिथ्या
ज्ञानंतुभोग्यविषयमत्रविवक्षितं॥तच्चानेकविधंसंकल्पप्रभवा
न्कामान्नित्यत्वेनस्वीकृतं॥तद्धेतुश्चतुर्विधः॥अनित्याशुचिदुः
खानात्मसुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येतिसूत्रणात्॥अनि
त्येगिरिनदीसमुद्रादौनित्यत्वभ्रां तिरेका॥अशुचौपुत्रभार्यादि
शरीरेशुचित्वभ्रांतिर्द्वितीया॥दुःखेकृषिवाणिज्यादौसुखत्वभ्रां
तिस्तृतीया॥गौणमिथ्यात्मनिपुत्रभार्यादौअन्नमयादिकेअना
त्मनिमुख्यात्मभ्रांतिश्चतुर्थी॥एतेषांसंशयादीनांहेतुरद्वितीय
ब्रह्मतत्वावरकमज्ञानंतद्वासनाच॥तत्राज्ञानंयोगिनःपरमहंस
स्यमहावाक्यार्थबोधेननिवृत्तं॥वासनातुयोगाभ्यासेननिवृत्ता॥
उदाहृतायांदिग्भ्रांतौज्ञानेनिवृत्तेपिवासनायाःसद्भावाद्यथापूर्वं
भ्रांतिव्यवहारः॥योगिनस्तुभ्रांतिहेतुद्वयराहित्यात्॥कुतःसंश
यादीन्यनुवर्त्तेरन्॥तमेवमनुवृत्त्यभावमभिप्रेत्यतेनहेतुद्वयेनयो
गीनित्यनिवृत्तइत्युक्तम्॥तस्यामपिअज्ञानतद्वासनानिवृत्तेःउत्प
त्तौतस्याःनिवृत्तेर्विनाशाभावान्नित्यत्वंद्रष्टव्यम्॥तन्नित्यत्वेहे
तुमाह॥तन्नित्यबोधइति॥सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाचीतच्छ
ब्दोत्रसर्ववेदांतप्रसिद्धंपरमात्मानमाचष्टे॥तस्मिन्परमात्मनियो
बोधोयस्ययोगिनःसोयंतन्नित्यबोधः॥योगीहितमेवधीरोवि

ध्यायप्रज्ञांकुर्वीतेतिश्रुतिमनुसृत्यचित्तविक्षेपान्योगेनपरिहृत्य
नैरंतर्येणपरमात्मविषयामेवप्रज्ञांकरोति॥अतोबोधस्यनित्य
त्वात्बोधविनाशयोरज्ञानतद्ध्वसनयोर्निवृत्तिर्निःशेषस्यर्थे॥बुध्यमा
नस्यपरमात्मनस्तार्त्तिकेश्वरवत्तटस्थत्वशंकांवारयति॥तत्त्वयमे
वावस्थितिरिति॥यद्वेदांतवेद्यंपरंब्रह्मास्तितत्त्वयमेवनतुस्वस्मा
दन्यदित्येवंनिश्चित्ययोगिनोवस्थितिर्भवति॥तस्ययोगिनोब्रह्मानु
भवप्रकारंदर्शयति॥तंशांतमचलमद्वयानंदंविज्ञानघनएवा^
स्मितदेवममपरमंधामेति॥तमित्यादिपदत्रयेद्वितीयाप्रथमा
र्थेद्रष्टव्या॥यःपरमात्माशांतःक्रोधादिविक्षेपरहितः॥अचलःग
मनादिक्रियारहितः॥स्वगतसजातीयविजातीयद्वैतशून्यःसच्चिदा
नंदैकरसोस्तिसएवाहमस्मितदेवब्रह्मतत्त्वंममयोगिनःपरमंधा
मवास्तवस्वरूपं॥नत्वेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादियुक्तं॥एतस्यमायाक
ल्पितत्वात्॥नन्वात्मनःपरब्रह्मत्वेआनंदावाप्तिरिदानींकुतोनेत्यत्रा
नंदावाप्तिःसदृष्टांतमुक्ताऽभियुक्तैः॥गवांसर्पिःशरीरस्थंनकरोत्यं
गपोषणं॥तदेवकर्मरचितंपुनस्तस्यैवभेषजम्॥१॥एवंससर्वशरीर
स्थःसर्पिवत्परमेश्वरः॥विनाचोपासनांदेवोनकरोतिहितंनृषिनि
॥२॥यद्यपियोगिनःपूर्वाश्रमप्रसिद्धाआचार्यपितृभ्रात्रादयःकर्मिणःब्र
ह्मजडाःशिखायज्ञोपवीतसंध्यावंदनराहित्येनपाषंडत्वमारोप्य
व्यामोहयेयुस्तदाव्यामोहनिवृत्तयेयोगिनोवर्तमानंनिश्चयंदर्श
यति॥तदेवशिखाच॥तदेवोपवीतंचपरमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन
तयोर्भेदएवविभग्नःसासंध्येतियद्वेदांतवेद्यस्यपरब्रह्मणोज्ञानं
तदेवकर्मांगभूतबाह्यशिखायज्ञोपवीतस्थानीयं॥अन्येचमंत्रद्र
व्यलक्षणेकर्मांगभूतेचकारात्समुच्चीयते॥शिखाद्यंगसाध्यैःक
र्मभिरुत्पन्नंयत्स्वर्गादिसुखंतत्सर्वंब्रह्मज्ञानेनैवलभ्यते॥वि
षयानंदस्यसर्वस्यब्रह्मानंदलेशत्वात्॥एतस्यैवानंदस्यान्यानि
भूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः॥एतदेवाभिप्रेत्याथर्वणिकाब्रह्मो
पनिषद्यामनंति॥सशिखंवपनंकृत्वाबहिःसूत्रंत्यजेद्बुधः॥यद
क्षरंपरंब्रह्मतत्सूत्रमितिधारयेत्॥सूचनात्सूत्रमित्याहुःसूत्रं^

नामपरंपदम्॥ तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः॥ येन सर्वमि
दं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव॥ तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शि
वान्॥ बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः॥ ब्रह्मभावमिदं
सूत्रं धारयेद्यः सचेतनः॥ धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भ
वेत्॥ सूत्रमंतर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनां॥ ते वै सूत्रविदो लोके
ते च यज्ञोपवीतिनः॥ ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः
॥ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते॥ अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य
ज्ञानमयी शिखा॥ स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः॥ कर्म
ण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः॥ तेभिर्द्धार्यमिदं सूत्रं कर्मांगं
तद्धि वै स्मृतं॥ शिखा ज्ञानमयी यस्योपवीतं चापि तन्मयं॥ ब्राह्मण्यं
सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः॥ इदं यज्ञोपवीतं च परमं यत्परा
यणं॥ विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्तज्ज्ञास्तं यज्विनं विदुरिति॥ तस्माद्योगि
नः शिखायज्ञोपवीते विद्येते॥ तस्यैव संध्यापि विद्यते॥ यः शास्त्र
गम्यः परमात्मा पश्चादहंप्रत्ययगम्यो जीवात्मा तयोरेकत्वज्ञानेन म
हावाक्यजन्येन भ्रांतिप्रतीतो भेदो विशेषेण भग्न एव पुनर्भ्रांत्या तु
द्योर्भंगस्य विशेषः॥ येयमेकत्वबुद्धिः सेयमुभयोरात्मनोः संधौ
जायमानत्वात्संध्योच्यते॥ अहोरात्रयोः संधावनुष्ठेया क्रिया यथा
संध्या तद्वत्॥ एवं च सति योगी श्रद्धाजडैर्न व्यामोहयितुं शक्यः॥
को यं मार्ग इति मन्त्रस्यासौ स्वपुत्रेत्यादिनोत्तरमुक्तं कास्थितिरित्ये
तस्य महापुरुष इत्यादिना संक्षिप्योत्तरमुक्त्वा संशयविपरीतेत्या
दिना तदेव प्रपंच्येदानीमुपसंहरति॥ सर्वान्कामान्परित्यज्या
द्वैते परमा स्थितिरिति॥ क्रोधलोभादीनां कामपूर्वकत्वात्का
मपरित्यागेन चित्तदोषाः सर्वे परित्यज्यंते॥ एतदेवाभिप्रेत्य वाजस
नेयिभिराम्नातं॥ अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति॥ अ
तो निष्कामस्य योगिचित्तस्याद्वैते निर्विघ्ना स्थितिरुपपद्यते॥ ननु
दंडग्रहणविधिवासनोपेताः विविदिषासंन्यासिनो योगिनं दंड
रहितं परमहंसं नाभ्युपगच्छंतीत्याशंक्याह॥ ज्ञानदंडो धृतो येन
एकदंडी स उच्यते॥ काष्ठदंडो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः॥

स्यातिनरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञितान्॥ तितिक्षाज्ञानवैराग्यश
मादिगुणवर्जितः॥ भिक्षामात्रेणयोजीवेत्सपापीयतिर्हतिहा॥ इद
मंतरंज्ञात्वासपरमहंसस्यमोयमेकदंडःसद्विविधः ज्ञानदंडःका
ष्ठदंडश्चेतितथात्रिदंडिनोवाग्दंडमनोदंडकामदंडश्चेतित्रैविध्यं
तद्वत्॥ वाग्दंडादयोमनुनास्मर्यंते॥ वाग्दंडोथमनोदंडःकर्मदंड
स्तथैवच॥ यस्यैतेनियताबुद्धौसत्रिदंडीतिचोच्यते॥ त्रिदंड
मेतन्निक्षिप्यसर्वभूतेषुमानवः॥ कामक्रोधौतुसंयम्यततःसि
द्धिंनिगच्छतीति॥ तेषांस्वरूपंदक्षःस्मरति॥ वाग्दंडोथमनोदंडःक
र्मदंडस्तथैवच॥ यस्यैतेनियतादंडास्त्रिदंडीतिसउच्यते॥ वाग्दं
डेमौनमातिष्ठेत्कर्मदंडेत्वनीहतां॥ मानसस्यतुदंडस्यप्राणाया
मोविधीयतेति॥ कर्मदंडोल्पभोजनमितिस्मृत्यंतरपाठः॥ ईदृशं
त्रिदंडित्वंपरमहंसस्याप्यस्ति॥ तदेतदभिप्रेत्यपितामहःस्मर
ति॥ यतिःपरमहंसस्तुतुर्याख्यःश्रुतिचोदितः॥ यमैश्चनियमै
र्युक्तोविष्णुरूपीत्रिदंडभृदिति॥ एवंसतिमौनादीनांवागादिदम
नहेतुत्वाद्यथादंडत्वंतथैवाज्ञानतत्कार्यदमनहेतोर्ज्ञानस्यदंड
त्वं॥ अयंज्ञानदंडोयेनपरमहंसेनधृतःसएवमुख्यएकदंडी॥
त्युच्यते॥ मानसस्यज्ञानदंडस्यकदाचित्तचित्तविक्षेपेणविस्मृतिः
प्रसज्येतेतितन्निवारणार्थंस्मारकःकाष्ठदंडोध्रियते॥ तदेतत्
ज्ञात्वाशास्त्रार्थरहस्यमबुध्वावेषमात्रेणपुरुषार्थसिद्धिमभिप्रेत्यका
ष्ठदंडोयेनपरमहंसेनधृतः सपुरुषोबहुविधसंतापोपेतत्वा
त् घोरान्महारौरवसंज्ञितान्नरकानाप्नोति॥ तत्रहेतुरुच्यते॥
परमहंसवेषंदृष्ट्वात्वानित्यभ्रांत्यासर्वेजनाःस्वस्वगृहेभोजयंति
तं॥ स्वपंचजिह्वालंपटोवर्ज्यावर्ज्यविवेकमकृत्वासर्वमन्नम
श्नातितेनप्रत्यवायंमाप्नोति अज्ञानीयानितुनान्नदोषेणम
स्करीति॥ चातुर्वर्ण्यंचरेद्भैक्ष्यंइत्यादिस्मृतिवचनानिज्ञानिवि
षयाणि अपंचज्ञानवर्जितइतिसुक्तोस्त्यनरकः अतएवज्ञानही
नस्ययतेर्भिक्षानियममाह॥ मनुः॥ नचोत्पातनिमित्ताभ्यांनन
क्षत्रांगविद्यया॥ नानुशासनवादाभ्यांभिक्षांलिप्सेतकर्हिचित्॥

॥एककालं चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्जेत विस्तरे॥ भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्वि
षयेष्वपि सज्जति इति॥ ज्ञानाभ्यासिनं प्रति तु एवं स्मर्यते॥ एक
वारं द्विवारं वा भुंजीत परहंसकः॥ येन केन प्रकारेण ज्ञानाभ्यासो
भवेत्तदेति॥ एवं च सति ज्ञानदंडकाष्ठदंडयोर्यदंतरं तत्तमत्वा ध
मस्वरूपं तदिदमवगम्य उत्तमं ज्ञानदंडं ये धारयंति॥ स एव मुख्यः
परमहंस इत्यभ्युपगंतव्यः॥ नन्वस्त्वभिज्ञस्य परमहंसस्य ज्ञानदंड
मा भूत्काष्ठदंडनिर्बंधः इतरा तु चर्य्या सर्वा कीदृशीत्याशंक्याह०॥
आशांबरो न नमस्कारो न स्वधाकारो न निंदा न स्तुतिर्यादृच्छिको भवे
द्भिक्षुर्नावाहनं न विसर्जनं न मंत्रं न ध्यानं नोपासीत्तं वा न लक्ष्यं न पृ
थक् नापृथग् नाहं न त्वं न सर्वं चानिकेतस्थितिरेव स भिक्षुः सौवर्णादी
नां नैव परिग्रहेत् न लोकं नावलोकं चेति॥ आशा दिशः ता एवांबरं व
स्त्रमाच्छादनं यस्यासावाशांबरः॥ मनुस्मृतिवचनं॥ जानोरूर्ध्वम
धो नाभेः परिधायैकमंबरं॥ द्वितीयमुत्तरं वासः परिधाय गृहान
टेदिति॥ तदिदमयोगिविषयम्॥ अत एव पूर्वं तन्त्र नमुख्योस्तीत्यु
क्तं॥ यद्यपि स्मर्यंतरं॥ यो भवेत्पूर्वसंन्यासी तुल्यो वै धर्मतो यदि॥
तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदाचनेति॥ तस्याप्ययोगिविषयत्वा
त् नास्य नमस्कारः कर्तव्योस्ति॥ अत एव ब्राह्मणलक्षणे निर्नमस्का
रमस्तुतिमित्युदाहृतं॥ गयाप्रयागादिषु श्राद्धाजाड्यप्राप्तस्वधा
निषिध्यते पूर्वत्र निंदागर्वेत्यादिवाक्येन परकृतमात्मनिंदयाक्ले
शो निवारितः अत्र तु स्वकर्तृके अन्यविषये निंदास्तुती निषिध्येते
॥ यादृच्छिकत्वं निर्बंधराहित्यं॥ न क्वचिदपि व्यवहारे निर्बंधं कुर्यात्
॥ यस्तु देवपूजायां निर्बंधः स्मर्यते॥ भिक्षाटनं जपः शौचं स्नानं ध्या
नं सुरार्च्चनं॥ कर्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदंडवदिति॥ तस्या
प्ययोगिविषयत्वमभिप्रेत्यनावाहनमित्याम्नातं॥ सकृत्स्मरणं ध्या
नं॥ नैरंतर्येणानुस्मरणमुपासनमिति तयोर्भेदः॥ यथा योगिनस्तु
तिनिंदादिलौकिकव्यवहाराभावः यथा वा देवपूजादिधर्मशास्त्र
व्यवहाराभावः तथा लक्ष्यत्वालक्ष्यत्वादिज्ञानशास्त्रव्यवहारोपि
नास्ति॥ यत्साक्षि चैतन्यमस्ति तदिदं तत्त्वमसीति वाक्ये त्वंपदेन ल

ष्यंदेहादिविशिष्टंचैतन्यंलक्ष्यंनभवति॥किंतुवाच्यम्॥तद्वाच्यं
तत्पदार्थात्पृथक्लक्ष्यत्वएथक्कृत्स्वदेहनिष्ठोवाच्योर्थोहमितिव्य
वहारार्थः॥परदेहनिष्ठस्त्वमितिव्यवहारार्हः॥लक्ष्यंवाच्यमित्युभय
विधचैतन्योपेतमन्यज्जडंजगत्सर्वमिति॥व्यवहारार्हमित्ये
तादृशोविकल्पोनकोपियोगिनोस्ति तदीयचित्तस्यब्रह्मणिविश्रां
तत्वात्॥अतएवसभिक्षुरनिकेतस्थितिरेव॥यदिनियतनिवासा
र्थंकंचिन्मठंसंपादयेत्तदानींतस्मिन्ममत्वेसतितदीयहानिवृ
द्ध्योश्चित्तंविक्षिप्येत॥तदेवाभिप्रेत्यगौडपादाचार्याआहुः॥निस्तु
तिर्निर्नमस्कारोनिःस्वधाकारएवच॥चलाचलनिकेतश्चयतिर्या
दृच्छिकोभवेदिति॥यथामठोनपरिग्रहीतव्यः॥तथासौवर्णरज
तादीनांभिक्षा चमनादिपात्राणामेकमपिनगृह्णीयात्तदाह
यमः॥हिरण्मयानिपात्राणिकृष्णायसमयानिच॥यतीनांनान्यपा
त्राणिवर्जयेत्तानिभिक्षुकइति॥मनुरपि॥अतैजसानिपात्राणि
तस्यस्युर्निर्व्रणानिच॥तेषांमृद्भिःस्मृतंशौचंचमसानामिवाध्वरे॥
अलाबुदारुपात्रंवामृन्मयंवैणवंतथा॥एतानियतिपात्राणिमनुः
स्वायंभुवोब्रवीदिति॥बौधायनोपि॥स्वयमाहृतपर्णेषुस्वयंशी
र्णेषुवापुनः॥भुंजीतनवटाश्वत्थकरंजानांचपर्णके॥आपद्यपि
नकांस्येषुमलाशीकांस्यभोजनः॥सौवर्णेरजतेताम्रेमृण्मयेत्रपु
सीसयोरिति॥तथालोकंजनंशिष्यवर्गंनगृह्णीयात्॥तदाहमनुः
॥एकएवचरेन्नित्यंसिद्ध्यर्थमसहायकः॥सिद्धिमेकस्यपश्यन्
हितन्नजहातिनहीयतइति॥मेधातिथिरपि॥आसनंपात्रलोप
श्चसंचयःशिष्यसंग्रहः॥दिवास्वापोवृथालापोयतेर्बंधकराणि
षट्॥एकाहात्परतोग्रामेपंचाहात्परतःपुरे॥वर्षाभ्योन्यत्रयस्था
नमासनंतदुदाहृतम्॥उक्तालाब्वादिपात्राणामेकस्यापिनसंग्रहः॥
भिक्षोर्भैक्ष्यभुजश्चापिपात्रलोपःसउच्यते॥गृहीतस्यतुदंडादेर्द्वितीय
स्यपरिग्रहः॥कालांतरोपभोगार्थंसंचयःपरिकीर्तितः॥शुश्रूषालाभ
पूजार्थंयशोर्थंवापरिग्रहः॥शिष्याणांनतुकारुण्यात्सज्ञेयःशिष्यसं
ग्रहः॥विद्यादिनंप्रकाशत्वादविद्यारात्रिरुच्यते॥विद्याभ्यासेप्रमा

दोयः प्रदिवास्वाप उच्यते॥ आध्यात्मिकां कथां मुक्त्वा भैक्ष्यचर्यां सुरक्तः
ति॥ अनुग्रहं पथि प्रश्नं वृथालापः स उच्यते॥ लोकं शिष्यजनरूपं न
गृह्णीयादित्येतावदेव न भवति॥ किंतु तस्य लोकस्यावलोकं दर्शनम
पि न कुर्यात्॥ तस्य बंधहेतुत्वात्॥ न चेत्यनेनान्यदपि स्यात् तन्निषि
द्धं न कुर्या दित्यभिमेतं॥ तत्र निषिद्धं मेधातिथिर्दर्शयति॥ स्थाव
रं जंगमं बीजं तैजसं विषमायुधं॥ षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरी
षवत्॥ रसायनं क्रियावादं ज्योतिषं क्रयविक्रयम्॥ विविधानि च शि
ल्पानि वर्जयेत्परदारवत् इति॥ योगिनो लौकिकवैदिकव्यवहार
गतानि बाधकानि यानि संति तेषां वर्जनमभिहितं अथ प्रश्नोत्तराभ्यां
असंतबाधकं प्रदर्श्य तद्वर्जनमाह॥ आबाधकः क इति चेत्॥ आ
बाधको स्त्येव॥ यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत्स ब्रह्महा भवेत्॥
यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं चेत्स पौल्कसो भवेत्॥ यस्माद्भिक्षुर्हि
रण्यं रसेन ग्राह्यं चेत्स आत्महा भवेत्॥ तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृ
ष्टं न स्पृष्टं च न ग्राह्यं चेति॥ आकारो भिव्याप्त्यर्थः॥ आङीषदर्थाभिव्या
प्ताविव्यभिहितत्वात्॥ आबाधको स्ति न बाधकः तस्य सद्भावं प्रतिज्ञा
य हिरण्यस्य तथाविधबाधकत्वमुच्यते रसेनाभिलाषयुक्तेनादरेण
हिरण्यं यदि दृष्टं स्यात्तदानीं स दृष्टा भिक्षुर्ब्रह्महा भवेत्॥ हिरण्यास
क्त्या तत्संपादनरक्षणयोः सर्वदा प्रयतमानस्तद्वैयर्थ्यपरिहाराय
प्रपंचमिथ्यात्वप्रतिपादकान् वेदांतान् दूषयित्वा तत्सत्यत्वमव
लंबते॥ ततः शास्त्रसिद्धमद्वितीयं ब्रह्म तेन भिक्षुणा हतमिव भवति
तस्मादसौ ब्रह्महा भवेत्॥ तथा च स्मर्यते॥ ब्रह्म नास्तीति यो ब्रूया
त् द्वेष्टि ब्रह्मविदं च यः॥ अभूतब्रह्मवादी च त्रयस्ते ब्रह्मघातकाः इति
॥ ब्रह्महा स तु विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः॥ अभिलाषपूर्वकं हिरण्यं
स्पृष्टं चेत् तदा तत्स्पर्शा भिक्षुः पतितत्वात्पौल्कसो म्लेच्छसदृशो भ
वेत्॥ पातित्यं च स्मर्यते॥ पतत्यसौ ध्रुवं भिक्षुर्यस्य भिक्षोर्द्वयं भवे
त्॥ धीपूर्वं रेतउत्सर्गो द्रव्यसंग्रह एव चेति॥ अभिलाषपुरःसरं हि
रण्यं न ग्राह्यं गृहीतं चेत्तदा स भिक्षुर्देहेंद्रियादिसाक्षिणमसंगं चि
दात्मानं हतवान् भवेत्॥ असंगस्य मम पो ह्यस्यात्मनो हिरण्यादिद्रव्य

प्रतिभोक्तृत्वेनप्रतिपन्नत्वात्॥तस्याश्चान्यथाप्रतिपत्ते[illegible]पापरूप
त्वंस्मर्यते॥योन्यथासंतमात्मानंयोन्यथाप्रतिपद्यते॥किंतेनन्नकृ
तंपापंचोरेणात्मापहारिणेति॥किंचात्मघातिनःसुखलेशेनापिर
हितावहुविधदुःखेनावृताःलोकाःश्रूयंते॥असूर्यानामतेलो
काअंधेनतमसावृताः॥तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोज
नाइति॥दृष्टंचेत्यनेनचकारेणश्रुतंचेतिसमुच्चीयते॥स्पृष्टंचेत्यने
नकथितंचेतिसमुच्चयः॥ग्राह्यंचेत्यनेनव्यवहृतंचेतिसमुच्चयः॥
दर्शनस्पर्शनग्रहणवदभिलाषपूर्वकाहिरण्यवृत्तांतश्रवणतद्गुण
कथनतदीयक्रयादिव्यवहारा अपिप्रत्यवायहेतवइत्यर्थः॥य
स्मात्साभिलाषहिरण्यदर्शनाद्योदोषकारिणस्तस्माद्भिक्षुणाहि
रण्यदर्शनाद्योवर्जनीयाइत्यर्थः॥हिरण्यवर्जनस्यफलमाहस
र्वंकामामनोगताःव्यावर्तंतेदुःखेनोद्विग्नःसुखेनिःस्पृहस्त्यागेरा
गेसर्वत्रशुभाशुभयोरनभिस्नेहोनद्वेष्टि॥नमोदतेचसर्वेषामिन्द्रि
याणांगतिरुपरमतेयआत्मन्येवावस्थीयतइति॥पुत्रभार्यागृह
क्षेत्रादिकामानांसर्वेषांहिरण्यमूलत्वाद्धिरण्येपरित्यक्तेसतितेका
मामनोगताःमनस्यवस्थानाद्व्यावर्तंते॥व्यावृत्ताभवंति॥कामनि
वृत्तौसत्यांकर्मप्राप्तयोर्दुःखसुखयोरुद्वेगस्पृहेनभवतः एतच्च
स्थितप्रज्ञप्रस्तावेप्रपंचितं॥ऐहिकयोःसुखदुःखयोरधिक्षेपक
त्वेसत्यामुष्मिकविषयरागेपित्यागोभवति॥ऐहिकसुखस्पृहा
मुक्तोहितदृष्टांतेनानुमितआमुष्मिकेसुखेरागवान्भवति॥तस्मा
दैहिकेनिस्पृहस्यामुष्मिकेरागाभावोयुज्यते॥एवंसतिसर्वत्र
लोकद्वयेपियौशुभाशुभावनुकूलप्रतिकूलविषयौतयोरनभि
स्नेहःएतच्चद्वेषराहित्यस्याप्युपलक्षणम्॥तादृशोविद्वानशु
भकारिणंकंचिदपिपुरुषंनद्वेष्टि॥शुभकारिणिचमोदंनप्रा
प्नोति॥द्वेषमोदरहितोयःपुमानात्मन्येवसर्वदावतिष्ठते ॥६
तस्यसर्वेषामिन्द्रियाणांगतिःप्रवृत्तिरुपरमते॥इन्द्रियोपरतौ
नकदाचिदपिनिर्विकल्पकसमाधेर्विक्षोभवति॥तेषांकास्थि
तिरितिप्रश्नस्यसंक्षेपविस्तराभ्यांउत्तरंपूर्वमुक्तम्॥तदेवात्रपु

नरपिहि[illegible]ण्यनिषेधमसंगेनस्पष्टीकृतं॥अथविद्वत्संन्यासमु
पसंहरति॥यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीतिकृतकृत्यो
भवतीति॥यत्ब्रह्मवेदांतेपूर्णानंदैकबोधः परमात्मेतिनिरू
पितं॥तद्ब्रह्माहमस्मीत्येवंसर्वदानुभवन्नयंयोगीपरमहंसः।
कृतकृत्योभवतीति॥तथाचस्मर्यते॥ज्ञानामृतेनतृप्तस्यकृ
तकृत्यस्ययोगिनः॥नैवास्तिकिंचित्कर्तव्यमस्तिचेन्नसतत्त्व
विदिति॥जीवन्मुक्तिविवेकेनबंधंहार्दंनिवारयन्॥पुमर्थमखि
लंदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥ ॥इतिश्रीविद्यारण्यवि
रचितोजीवन्मुक्तिविवेकःसमाप्तः॥ शुभम्भूयात्॥ श्रीरस्तु॥
भेदाभेदौसपदिगलितौपुण्यपापेविशीर्णेमायामोहौक्षयमधि
गतौनष्टसंदेहवृत्तिः॥शब्दातीतंत्रिगुणरहितंप्राप्यतत्त्वावबोधं
निस्त्रैगुण्येपथिविचरतांकोविधिःकोनिषेधः॥१॥तीर्थानितोय
पूर्णानिदेवान्पाषाणमृन्मयान्॥योगिनोनप्रपद्यन्तेआत्म ज्ञानप
रायणाः॥२॥अग्निर्देवोद्विजातीनांमुनीनांहृदिदैवतं॥प्रतिमा
स्वल्पबुद्धीनांसर्वत्रविदितात्मनां॥३॥सर्वत्रावस्थितंशांतंनप्र
पश्येज्जनार्दनं॥ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादंधःसूर्यमिवोदितं॥४॥

॥ ॥वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनप्रयत्नतः॥काशीसंस्कृत
मुद्रायामङ्कितोयंशिलाक्षरैः॥१॥ श्रीकाशीजीमे ज्ञानवा
पीके पूर्वफाटकपर श्रीविश्वनाथजीकेपास महाराज शि
वलाल दुबेजीके मकानमे काशीसंस्कृत मुद्रायंत्रमेछपी
जिनकोलेनाहोय उनकोइस कार्यके संपादक श्रीबाबू।
वाराणसीप्रसादजीकेपास माकचौरी गलीमे भाईप्रतापसिं
हजीके दुकानपर मिलैगी॥ ॥सम्वत् १९३७॥ शाके
॥ १८०२ ॥ ॥ शुभंभूयात्॥ ॥ श्रीरस्तु॥